

İSLAM İKTİSADI'NIN KİLOMETRE TAŞLARINDAN EBÛ YUSUF'UN İKTİSADI DÜŞÜNCESİ

Yrd.Doç.Dr. Oğuz BAL*

Özet

Ebû Yusuf(729-798), Kûfe'de doğdu. Sekizinci yüzyılın son çeyreğinde yaşamış olup , İslam Medeniyeti'nin en verimli şahsiyetlerden biridir. Ebû Yusuf; İslam Medeniyeti'nin oluşturup geliştirdiği Fıkıh ilminin ekollerinden biri olan Hanefî ekolünde, sadece yaşadığı dönemde zirveye ulaşmamış, asırlara nüfûz eden içtihatlar da bulunmuştur. İslamî gelenekte ibadet, muamelat, ukûbat alanlarında onun görüşlerinin olmadığı hiçbir mesele yoktur. Özellikle vakıf konusundaki içtihadı tatbikatta halen de devam etmektedir. Yaşadığı dönemde karşılaştığı en karmaşık sosyal, siyasal, ekonomik problemlerin kitap ve sünnet ışığında çözüm üretmede kendisine hayranlık uyandıran kıvrak bir dehanın sahibiydi. O,Hanefî fıkıh ekolünde en büyük otorite olan Ebû Hanife ile birlikte damgasını vurmuştur.

Yaşadığı dönemde kadılık makamındayken yöneticilere aldirmaksızın, ekonomi politik önerilerini ve içtihatlarını "Kitab-ül Harac" ı telif ederek yöneticiye sunmuştur. Kendisi gibi aynı özelliklerde bir diğer müçtehit olan Muhammed El Şeybânî (749-805)ile birlikte oluşturdukları içtihatlarını Hanefî ekolünün en temel eser olan Kitab-ül Asl'da toplamıştır. Bu eser, "El Mabsût" adlı eserin temelini oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ebu Yusuf, İslam Ekonomisi, İktisadi Düşünce, Fıkıh, Hanefî Ekolü

ONE OF THE MILESTONES OF ISLAMIC ECONOMICS: ABU YUSUF AND HIS ECONOMIC THOUGHT

Abstract

Abu Yusuf (729-798), was born in Kufa. He, who had be lived in the last quarter of the eighth century; is one of the most efficient personalities of Islamic Civilization. Abu Yusuf; within of Hanafi school who is the one of fiqh schools of the science of fiqh it has been created and developed by Islamic civilization; as he during own time was reached to the summit, at the same time, had created affect penetrating the centuries in the case laws. Under Islamic tradition; worships and transactions and at the other subjects, vastly his views apply. In particular, the case law on foundations in practice still continues. In lived period; made effort against for the most complex social, political and economic problems in the book and the Sunnah light, finding a solution, his was thanks to genius. "Kitab al Harac" is his most important work.

Keywords: Abu Yusuf, Islamic Economics, Economic Thought, Fiqh, Hanafi School

* Kocaeli Üniversitesi, Hereke MYO. İrtibat: ballim97@hotmail.com;

1. Ebû Yusuf'un Çağı

Adı geçen şahsiyet, yaşamış olduğu çağda vuku bulan siyasi, dini, entelektüel, sosyal ve iktisadi faaliyetlerin bir ürünüdür. Bu açıdan bakıldığında anılan alanlardaki gelişmeler, metodolojisine, problemlere bakış tarzına ve çözüm önerilerindeki kendine has üslubuna yansımıştır. Aşağıda bu konulara sırasıyla değinilmektedir

Ebû Yusuf, miladi sekizinci asrın son üçüncü çeyreğinde yaşamıştır. Bu dönem İslam dünyasının merkezine yakın kısmında önce Emevîler'in son dönemleri ve erken Abbasî idaresinin hükümran olduğu dönemdir. O dönem İslam tarihinin temel özelliği kısmi fakat geçici bir karışıklık ve kargaşadan sonra kısa zamanda toparlanarak büyük bir refahın yaşandığı dönem olmuştur. İslamî karakter kalın çizgilerle Peygamber zamanından dört Halife dönemine oradan da Emevîler'e ve oradan da Abbasîler'e intikal etmişti. Dönemler boyunca devam eden kargaşalara rağmen İslamî şablonun bozulmadan ve büyük ölçüde sapmadan ana hatlarıyla devam ettiği söylenebilir. Makaleye konu olan kişi de anlatmaya çalıştığımız atmosferin bir mahsulüdür. Yaşadığı dönemde Sahabe ve Tâbiîn¹ müçtehitlerinden² bazılarının bulunması kendisinden sonra gelen müçtehitlere göre haklı bir üstünlük kazandırmıştır. Çünkü o, diğer seçkin ilim adamlarının öğrencisi olmakla beraber büyük önder anlamına gelen "İmam-ı A'zam Ebû Hanife' gibi mutlak müçtehidin en has öğrencisidir.

Ebû Yusuf; Emevî Halifelerinden Hişam döneminde dünyaya geldi. Hişam dönemi, fetihlerin ve savaşların yaygın olduğu bir dönemdi. Bu dönemde Zeydiyye denen Şiî'ler, yönetime isyan ettiler. Yeniden fetholunan Yemen'den muhalefetlerine devam etmişlerdi. Hişam'dan sonra (M:743) isyanlar peş peşe devam etti. Hariciler Musul ve civar bölgelerinde yeni isyanlar başlattılar. Devletin içinde bulunduğu mali kriz de had safhaya ulaşmıştı. Bu arada Emevîler'e karşı olanların ideolojisinde, henüz gizli bir örgüt durumunda olan Abbasîler, Emevîler'in uygulamalarının yanlış olduğunu ve İslam'ın ilk dönemlerindeki Kitap ve Sünnet çizgisine dönülmesi söylemi vardı. Gayr-i Müslimler de kendilerine adaletle davranılmasını istiyorlardı. Uzun müddet gizli olarak faaliyet gösteren Abbasîler, son Emevî Halifesi ikinci Mervan'ı(744-750) Horasan'da bir isyan sonucu yenerek hanedana tamamen son verdiler (Holt vd., 1989:113-114). Emevîler'e isyan Abbasîler lehine sonuçlandı. İlk Abbasî Halifesi Ebû'l Abbas hızlı ve kanlı bir şekilde kendi hanedanının güvenliğini sağlamak için önlemler aldı. Emevî katliamından hanedan üyelerinden biri olan Abdurrahman, İspanya'ya kaçarak (M:755) 1031 yılına kadar yaşadı.

¹ Sahâbî üstadların yetiştirdiği başlıca Küfe ekolü mensupları; Alkame b. Kays, Mesruk b. el-Ecda', İbrahim en-Nehâî, Kâdî Şurayh b. el-Hâris, el-Esved b. Ye'îd ve Ebû Hanife'nin hocası Hammad b. Ebî Süleyman'dır

² Müçtehit: İctihat eden kimse. İctihat; sözlükte cehd ve gayrette bulunmak, zahmete tahammül etmek, ele geçirilmesi meşakkatli olan bir şey için takat sarf etmek anlamlarına gelmektedir. Fıkıh istilahında furu'a dair şer'i bir hükmünü delilinden istinbat(çıkarmak)hususunda bütün takatini sonuna kadar harcamaktır. Müçtehit olabilmek için Fıkıhın kaynakları olan Kur'an ayetlerinin ve sünnetlerin lügat ve şer'i bakımdan anlamlarını, Kur'an ve sünnet arasındaki müşterek olan hususi ve umumi, zahir, gizli ve müşkil, hakikat ve mecaz, ibari ve işari gibi beyan tarzlarını, hadislerin metinlerini, bunların nakil ve vusul yollarını, Kur'anın ve Sünnet'in nasih ve mensuhlarını, hangi hususlarda icma olduğunu, kıyas çeşitlerini, hükümlerini, makbul ve makbul olmayanını Usûl-u Fıkıh' ta genişçe açıklanan şartlarıyla bilmiş ve ihata etmiş olmalıdır. Bu şartlara sahip olan deha sahibi kimseye Mutlak müçtehit denir. Müçtehit üç çeşittir:1-Müçtehid fiş şer': Dört mezhep imamları gibi,2-Müçtehit fil mezhep: İmam *Ebû Yusuf*, İmam Muhammed vs. 3- Müçtehit fil mesele: Tahavi, Kerhi, Serahsi vs

Emevîler'in düşüşü Arap azınlığının baskıcı hâkimiyetine son vermişti. 750-846-47 arasında İranlıların eline her bakımdan iyi fırsatlar geçti. Hükümet idaresi esas itibariyle İran teşkilat esasına uygundu. İcra kuvvetinin başına vezirlik ya da nazırlık İran etkisini gösteriyordu. Bu dönemde baş vezir Bermekî adlı asil bir İranlı aileden gelmeye başladı. Bu aileden gelen vezirler M:805 yılına kadar Halifeliğin genel siyasetine damgasını vurmuştur (De Lacy, 1971). Sonuç olarak Abbasîlerin idareyi ele geçirmeleri İrancılığın, semitik Arapçılığa³ karşı üstünlüğünü ihtiva eden fiilî bir ihtilal olarak İslam tarihinde sık sık hatırlanmaktadır.

Asıl Abbasî idaresinin oturduğu dönem, Mansur dönemidir (753-773). Mansur'un ilk iktidar yıllarının kargaşası giderildikten sonra, devlet otoritesi sağlanarak yıkıcı ve yanlış akım ve akidelerin tasfiyesi başarılıydı. Dönemin bir simgesi olarak Bağdat şehri inşa ve imar edildi. Devletin rejiminin oturması ve birliğin teminat altına alınması Mansur döneminde sağlanmıştı. Hadi ve Mehdi dönemleri kısa süren Halifeliklerinde Mansur çizgisine devam edilmişti. Harun-er Reşid (763-809) dönemi ise refah dönemidir. Bu dönemde siyasi, ilmi ve fikri canlılık olmuş, İslam ve İslam dışı kültür kaynaklarının birleşip buluşmasında bir medeniyet doğmuştu. Arapçılık terk edilmiş ancak yerine İran kültürünün de etkisini gösterdiği kozmopolit bir dünya görüşü hâkim olmuştur. Abbasîlerin tüm politikaları Emevîlerin silinmesi üzerine kurulmuştu. Dönemlerinde idari değişimler, kent hayatının yeniden düzenlenmesi, ticaretin gelişmesi, serbest fikri ortam v.b. bu yeni türden bütünleşmenin görünümlerindedir (Aydm, 1991).

Abbasî hilafeti, resmi İslam hukukçularına kendi pratiklerini ve prensiplerini Hilafetin prensiplerine uydurmaya çalışma vazifesini verdi. Bu eğilime karşı otoriter ses Hanefi imamı *Ebû Yusuf*'un sesidir. *Ebû Yusuf*, Harun-er Reşid'e ithaf edilmiş olan *Kitab-ül Haracı'nın* ön sözünde açıkça, gerçek İslami hükümetin prensiplerini Raşit Halifelerin ve Ömer bin-Abdülaziz'in yolu üzerinde olması gerektiğini ifade etmiş, çok açık olmadan Sasani geleneğinin yürürlükte olan şekline karşı olarak prensiplerini temellendirmiştir. Ne var ki, onun uyarısı, sadece Harun-er Reşid tarafından dikkate alınmıştır (Gibb,1991).

1.1. Ebû Yusuf'un Hayatı

Asıl adı Yakup bin İbrahim el Kufî'dir. 731 yılında Kûfe'de doğdu. Dedesi, Sa'd bin Hayseme, Peygamber *Hz. Muhammed'in* (sav) arkadaşlarından. Babası, o çok küçükken vefat etti. Annesi; ilk yıllarında günlük nafakalarını dahi temin edemeyecek derecede sıkıntı içinde yaşayan fakir bir kadındı. Ancak bu sıkıntıları fazla devam etmemiş, geçimlerini saylamaya muktedir olmuşlardır. Geçin sıkıntılarına rağmen o ilim üzerinde çalışmayı tercih etti. Yaşadığı beldenin meşhur fakihlerinden Ebû Leyla'nın ilim halkalarına katıldı. Eğitimini Ebû İshak el- Şeybânî, Süleyman el- Temîmî, Yahya bin Said el Ensarî, el A'meş, Hişam bin Urve gibi fakih ve hadisçilerden dersler alarak sürdürdü. Siyer derslerini de İslam Tarihi kaynaklarından önemli bir şahsiyet olan İbn-i İshak'tan almıştır. Böylece tefsir, hadis, usul-ü fıkıh(fıkıh metodolojisi),fıkıh, siyer gibi

³ Semitik terimi; Arapları, Habesleri, Arami ve Süryanileri hem de İbranileri içine alan dil grubunu konuşanları tanımlamak için kullanılır. Burada özellikle Arap unsurundan söz edilmektedir.

ilim dallarında en yüksek seviyeye ulaştı. Zamanının diğer ilim adamlarının içinden çıkmadıkları problemlerde İmam-ı A'zam Ebû Hanife'nin görüşlerine müracaat ettiklerini görünce bir daha da onu terk etmedi. On öğrencisinden en önde geleni olup onaltı yıl süren bir eğitim gördü (Adıvar vd.,1964).

Ebû Yusuf, Ebû Hanife'den sonra fıkıh ekollerinden Hanefi Mezhebi'nin imamıdır. O, İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin içtihatlarını toplamakla kalmadı, onların yayılmasına da büyük gayret gösterdi. Bu nedenle “*Ebû Yusuf olmasıydı İmam-ı A'zam Ebû Hanife tanınmaz ve büyüklüğü günümüze kadar gelmezdi*” denilmiştir.

Ebû Yusuf, Abbasi Halifesi Mehdi zamanında hilafet merkezi olan Bağdat'ta başkadi(*kadı-ül kudat*)olarak tayin edildi. Bu unvanı alan ilk kişidir. Aynı göreve ardından gelen Halife Hadi ve Harun- er Reşit dönemlerinde de devam etmiştir. *Ebû Yusuf* keskin ve pratik bir zekâya sahip bir kimseydi. Fıkıh metolojisinde ilk eser onundur. Hüküm verirken adalete son derece dikkat ederdi. Öyle ki; meşhur tarihçi Fitzgerald, bir Hıristiyan için onun Halife aleyhine hüküm verdiğini hayranlıkla ifade eder.

Ebû Yusuf, 798 yılında Bağdat'ta vefat etti. Zamanla kaybolan kabri 1659 yılında Safevi hükümdarı Süleyman Şah tarafından ortaya çıkarıldı. Osmanlı Sultanı IV. Mehmet tarafından türbesi yapılmıştır (Gökdemir,1985).

1.2. *Ebû Yusuf'un Eserleri ve Kitab-ül Harac*

Ebû Yusuf, İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin öğrencisi ve onun himayesinin eseridir. Sahip olduğu bilgileri büyük ölçüde onun gözetiminde elde etmişti. Tefsir, hadis, kelam gibi dallarda çok üstün bir seviyeye ulaştı. Kendisi bir taklitçi olmayıp, Ebû Hanife'nin kurduğu ekole mensup, içtihatla onun yolunu tutan bir âlimdi. Hayattayken hocalarının görüşlerine ters düşen fikirler ileri sürerdi. Ancak, onun ve hocalarının sözleri Hanefi Mezhebi'ni oluşturmuştur. Ebû Yusuf'un bilinen eserleri şunlardır: İhtilâf-ül-Emsâr, Edeb-ül-Kâdı alâ Mezhebi Ebû Hanife, E'mâlî Fi'l Fıkh, Kitâbü'l-Büyû', Kitâbü'l-Cevâmî, Kitâbü'l-Hudûd, Kitâbü'l-Harâc, Kitâbü'r-Red alâ Mâlik b. Enes, Kitâbü'z-Zekât, Kitâbü's-Salât, Kitâbü's-Sıyâm, Kitâbü's-Sayd ve'z-Zebâih, Kitâbü'l-Gasb, Kitâbü'l-Fevâiz, Kitâbü'l- Vesâyâ, Kitâbü'l-Vekâle, el-Asl, Kitâbü'r-Red alâ Siyeri'l-Evzâi, İmlâ. Konumuzla ilgili açısından burada sadece Kitâbü'l Harac tanıtılacaktır.

Kitâbü'l Harac

Halife Harun-er Reşid, ülkesinde yaşayanların can ve mal emniyetini sağlama ve adalette hükmetmeye çalışan bir hükümdardı. İmam *Ebû Yusuf*tan çeşitli mali ve idari konularda sorularının cevaplanmasını istedi. Özellikle vergiler konusunda İslam hükümlerinin neler olduğunu sordu. Ebû Yusuf, bu sorulara cevap vermeye çalıştı. Bu hususta çok gayret göstererek “Kitab-ül Harac” adını verdiği meşhur eserini yazdı. “Harac” kelimesi, özel olarak kullanılıyorsa da genelde tüm vergiler için kullanılır. Daha sonra gelen âlimler “Harac” kavramına “Fey”, ganimet ve gümrük resminden alınan vergilerin tamamını kapsayan bir anlam verdiler. Öte yandan “Kitab-ül Harac” sadece devletin gelir-giderini değil, aynı zamanda çokça hem iktisadi hem de sosyal konu ve kurumları da işlemektedir.

Kitab-ül Haraç'ta İmam Ebû Yusuf, yukarıda anlatıldığı gibi, savaş, barış ve cinayetlerin hükümleri, hâkim ve valilerin sorumlulukları, vatandaşların yükümlülükleri, genel refahın artırılmasına yönelik kamu yatırımları, "Zimmî"ler, (kendileriyle sözleşme yapılanlar, kendilerine izin verilenler, düşman ülkeye mensup olanlar, dinden çıkanlar, devlete isyan edenler, posta ve haberleşme gibi birçok konularda içtihatlarını belirtir). Ebû Yusuf, kitabında özellikle üç önemli konudan bahseder bunlar: 1-İslam'ın öngördüğü şekilde kamu gelirleri, 2-Gelirlerin toplanması için uygulanacak yol ve yöntemler, 3-Kamu harcamaları. Kitab-ül Harac; Osmanlılar döneminde Türkçeye tercüme edilmiş, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde Ali Özek tarafından yeni harflerle yayına sunulmuştur. 1965 yılında Oryantalistler tarafından İngilizceye, Rusça ve Urduca ya da(1976) çevrilmiştir (Sıddıki,1980:62).

1.3. Ebû Yusuf'un Metodolojisi ve Toplumsal Hayattaki Rolü

Çağının önde gelen «fakih»⁴lerinden biri olan İmam Ebû Yusuf; Hanefî Mezhebi'nin metodolojisi dâhilinde, geniş bir coğrafyaya yayılan Müslümanların karşılaştığı problemlerin çözümünde içtihat ederek önemli bir fonksiyonu yerine getirmiştir. Özel bir kavram olan "müctehid" kelimesine güncel olarak tam karşılığı olmasa da "düşünür" de denilebilir.⁵ Düşünürümüzden yola çıkarak yine İslamî literatürde özel bir kavram olan "ulema"nın fonksiyonlarının neler olabileceğini anlamak ve genel bir kanaate varmak mümkün olabilir. Âlim'in toplum hayatındaki rolü onun kişiliğinden kaynaklandığı kadar, onun problemlere getirdiği çözümün metodu da etkili olur.

Düşünür, diğer müctehitler gibi Kur'an'dan belli ilkeler almış ve düşünce sisteminin tamamını bu ilkeler çerçevesinde şekillendirmiştir. Temel aldığı ilkeler aşağı yukarı çağımızda da benimsenen evrensel ilkelere dir. Bunlar; *adalet, şefkat, hikmet, iffet, marifet ve sulh*... gibi ilkelere dir. Sadece iktisadi-ticari alanda değil, aynı zamanda siyasi, sosyal, idari ve dini alanlarda aynı ilkeler ışığında düşünceler geliştirmiştir. İslamî geleneğe göre; zamanın geçmesiyle ortaya çıkan problemlere çözüm bulacak mekanizmalar eğer Kur'an'da ya da Hadis'te bulunamıyorsa, daha önceki müctehitlerin o problemin çözümünde ittifak ettikleri (olay yeni olduğuna göre bu da yok demektir) "*icma*"⁶ da yok ise probleme uygun çözüm bulmak zamanın müctehidine düşer. Müctehit yukarıda sayılan genel ilkelere dayanarak belli mantığı tutarlılıkları göstererek içtihat yapar.

Ebû Yusuf'un çağında, henüz bilimler, çağımız ölçeğinde alt disiplinlere ayrılmamıştı. İslami bilimler, genel bilim dalları yeni ve orijinal bilim dallarıyla düşünür (müctehit) belli ilkeler çerçevesinde hem iktisadi konuda hem de sosyal, siyasal konularda fikir

⁴ Fıkıhla ilgilenen *kişiyne fakih* denir, çoğulu Fukaha'dır.

⁵ Müctehid, bir konu hakkında icthad ederken, o konuda elinden daha fazlası gelmediğine, daha fazlasını yapamayacağına dair kendisinde bir acz hisseder ve fetva verdiği meselenin zann-ı gâlip ile doğru olduğunu düşünür.

⁶ İcma' İslam fıkının 3. kaynağı sayılır. Müctehitlerin, Peygamberin irthalinden sonra her devirde dini alakadar eden her hususta ittifaklarını ifade eder. Sözlükte ittifak anlamındadır. İstılahta İslam müctehitlerinin bir sırada bir şeri hüküm üzerinde ittifaklarıdır. Avamın ittifakları icma olamaz. İcmanın gerçekleşmesi için müctehitlerin vefat etmiş olmaları şart değildir. İttifaktan sonara bazılarının dönüşü ile icma batıl olmaz. İcmaa muhalefet edilmez.

üretebilir mekanizmalar geliştirebilirdi. Bundan dolayı düşünürün çağında iktisadi meseleler felsefi ve hukuki meselelerden ayrılmamıştı. İktisadi alana yönelik içtihatlar, geniş ölçüde hukuki alanlar ile de karışık vaziyette idi.

Öte yandan, *Ebû Yusuf*'un dönemi henüz pre- kapitalist bir dönemin niteliklerine sahip olduğundan meta üretimi sınırlıydı. Dolayısıyla bu dönemde kapitalist dönem sonrasında olduğu gibi «artı- değer»koyma ileri boyutlarda değildi, sömürü olayı sınırlıydı. Bu açıdan düşünür, ne Adam Smith gibi değer, ne David Ricardo gibi rant ve ne de Karl Marx gibi bölüşüm üzerinde durmuştu. Bununla beraber belirlediği adâlet, şefkat, hikmet... gibi ilkeler çerçevesinde üretim, bölüşüm gibi konular üzerinde durmuş, kendine göre “en iyi” düzeni inşa etmeye çalışmıştır.

2. Abbasîler Döneminde İktisadi Hayat

Abbasî yöneticileri, yönetim Emevîlerden devraldıktan sonra iktisadi ve ticari hayatın canlanması için uygun bir ortam hazırladılar. Bu ortamda ticari hayat önemli ölçüde gelişti. Abbasîler, uzun soluklu bir mücadelenin ardından sonra, ilk başta Kûfe⁷ şehrini kendilerine hükümet merkezi seçtiler. Abbasîlerin en belirgin özelliği şehirleşmeye öncelik ve özen göstermeleriydi. Ayrıca iktisadi hayatta öne çıkan ise; dış ticaretti. Ticarete Emevîler döneminde başlayan dışa açılma, Abbasîler döneminde de aynen devam ettirilerek bu konuda teşvik edici tavır aldılar. İslam ekonomisi dokuzuncu yüzyılda gerçekten iyi idi. Bazı yiyecek maddelerinin fiyatları hakkında bildiklerimiz, üretimin pazara yönelik olduğunu doğrulamaktadır. Üretim merkezleri ile bu merkezlerden uzak-yakın uzak bölgeler arasında ve nakliyenin miktarına göre, aynı malın büyük fiyat farklarıyla satıldığı görülmektedir. İktisat ve sözlükbilimiyle ilgili incelemelerde pazar fiyatının teşekkülü hakkında teorik görüşler yer almaktadır. Fıkıh bilimi, arz ve talebe aykırı davranışları kınamaktadır çünkü Peygamberden rivayet edilen bir hadis, fiyat seviyelerinin otoritelerce tespit edilmesi azarlanmıştır.⁸

Abbasî hilafet rejiminde farklı kabilelerden gelen unsurlar, birbirleriyle karıştırılarak yeni bir hayat tarzı denenmiştir. Şehirlerde iki etnik nüfus topluluğu oldukça çabuk bir şekilde kaynaşmış olduğu görülmektedir. *Mevâlî*⁹ ve Arap nüfusu, toplumu oluşturan iki unsur olup, Müslüman kaynaşması mümkün oldu.

Bu iki toplum getirdikleri kültür birikimiyle toplumsal yapının her kademesinde çok önemli görevler üstlenen unsurlar haline geldiler. Öyle ki; *Araplar* ve *Mevâlî* Abbasîlerin ilk dönemlerinde kaynaşmış, zamanla önemini kaybetmiştir. Himaye görmeyen veya yeni dini kabul etmeyen yerli halka, fatihlerin dinine saygılı olmak şartıyla yaşama hakkı tanınmıştır. Huzurlu bir hayat yaşamaları için yapacakları tek şey vergilerini vermektir. Bu vergi iki kalemden alınmaktaydı. Haraç ve cizye ödemeleri gibi...

⁷ Kufe; Irak'ta bir şehir, Bağdat'ın 170 km güneyinde

⁸ Ebû Davud; XXII,49;Tirmizî; XII,73;İbn-i Mace; XII,27; Dârimî; XVIII,13

⁹ Mevali: Abbasi ihtilali neticesinde, yeni yönetimin sosyal tabanını oluşturan ve Emevi döneminde oynadıkları rolün aksine bürokrasi ve yönetim içerisinde kendilerine yer bulan Ortadoğu'nun yerli topluluklarını oluşturan Aramiler, Suryaniler, Nesturiler, Persler ya da Farslar gibi halklar.

2.1. Abbasiler Döneminde Şehirleşme

Abbasilerce iktidar el değiştirdikten sonra hükümet merkezi olarak Kûfe'den sonra Bağdat'ın, Halife Mansur (753-773) tarafından Dicle kenarında inşa edilerek başkent olması şehirleşme olgusuna işaret etmektedir. Bağdat'ta bir Nasturi¹⁰ manastırı ve Bağdat adında bir köy vardı. Halife Mansur, çoktan kaybolmuş olan bu şehri, kendine mahsus bir planla yaptırdı. Bağdat, çeşitli divanlar, erzak depoları, idari binalar, askeri yapılar, aş evleri gibi ünitelerle donatılan ve etrafı surlarla çevrili büyük bir yerleşim birimi haline geldi. Şehir genişlemiş ve içine çeşitli renk ve köklerden insanların kaynaştığı bir çarşının yanı sıra, pazar çeşitlenmişti. Bağdat, Kufe, Basra gibi şehirler bunlara birer örnektir. Belki de şehirlerin en belirgin görüntüsü, dokuzuncu asrın başından itibaren sıradan halkın öneminin artması ve kamu hayatındaki rolünün ön plana çıkmasıydı.

Abbasiler döneminde kültürel hayat geniş ölçüde canlandı, medeni hayat ilerledi, İslam toplumu kendine özgü karakter ve değerini yeniden kazandı. Abbasî halifeleri gösterişli saraylarda ve saray erkânının gıpta edeceği muazzam bir lüks içinde yaşıyorlardı. Çağdaş tarihçilerin anlattıklarına bakılırsa zenginliğin, halifenin çevresinde toplanmış mücevherat ve değerli taşlar şeklinde ifade edildiği anlaşılmaktadır (Cahız, 1935; Holt vd., 1989:1-128).

Abbasî devletinin sınırları doğuda Çin seddine ve Hindistan'a, batıda Libya Sahrası'na, kuzeyde Seyhun nehri ve Kafkasya dağlarına, güneyde Yemen'e, Orta Afrika'ya kadar ulaşmıştı. Abbasiler zenginlik bakımında Avrupa ve Hindistan gibi kıtalardan da zengin bir devlettir. Bu ülkelerdeki krallar Harun-er Reşid'e (786-809) pahalı hediyeler gönderirlerdi. İdaresi altındaki ülkelerde geçerli hukuk sistemi İslamî hukuktu. «Şeriat¹¹», «örf¹²» ve «maslahat¹³»a riayet edilmekle beraber Kitap¹⁴ ve Sünnet'in¹⁵ ışığı her tarafa yayılmıştı.

Abbasî devrinin hemen öncesinde kabilelerin örgütlenmesi zayıfladı, toprak sahiplerinin ve yeni bir orta sınıfın taze güçleri doğmaya başladı. Bağdat'ın yeni İslamî rejimin başkenti olması planlanmıştı. Bu yüzden şehir kurumlarının yanı sıra Halifelik kurumlarının da sahipti. Abbasilerin hâkim olmasından sonra, Bağdat Abbasî davasının merkezi oldu. Yeni rejimin amacı herkes için adaleti sağlamaktı. Devlet reisi «imam» ise vezir de İranlı olabiliyordu. Kadı-ül Kudat¹⁶ dairesi, Halifelikte yargıya bakmak ve

¹⁰ Nasturiler, Doğu Hıristiyanlığı denilen ilk Hıristiyanlardır.

¹¹ Şeriat: İslam hukuku anlamında İslam dinindeki hukuka ait tüm konu ve kavramları kapsayan disiplinin adıdır.

¹² Örf: İslam hukukunda hem akli hem de şeri anlamda güzel olan ve akliselim tarafından güzel kabul edilen, yadırganmayan şeylerdir.

¹³ Maslahat: Fıkıh usulünde, âyet ve hadislerin yorumlanmasında veya hakkında nass bulunmayan konularda içtihad edilirken gözetilen ve din açısından muteber olan yararlıdır denir.

¹⁴ Kitap: Son olarak Peygamber Efendimize vahiy yolu ile indirdiği Kuran'ı Kerimdir. Kur'an'da hiç bir şey eksik bırakılmamıştır. Kur'an sadece iman ve ibadetlerden bahseden din kitabı değildir. Kur'an, insanlar ve toplumlar arası ilişkileri düzenleyici hükümler içeren son kutsal kitaptır.

¹⁵ Sünnet: Peygamber Efendimizin sözleri, işleri ve sükût etmeleridir.

¹⁶ Kadı-ül Kudat: Kadılar kadısı anlamına gelen Selçuklu kadılarının en yüksek rütbesi. Daha sonraları bu ünvan Kazasker veya Şeyh-ül İslâm makamında bulunan kimseler için de kullanılmıştır

kısmen de yargıçların atanmasından sorumlu olmak üzere, Harun el- Reşid zamanında kurulmuştu. O dönemde Ebû Yusuf “Kadı-ul Kudat” olarak tayin edilen ilk kişidir (Serjeant, 1992:62). Müslüman yöneticilerin kentleşmeye doğru yönelmeleri ve kendine özgü bir İslam Medeniyeti’ne götüren gelişmelerin odak noktalarını eski – yeni, uyarlanmış-kurulmuş şehir merkezlerine taşımalarıydı. Zaten İslam dini başlangıcından beri gerek sahip olduğu çekim merkezleri açısından, gerekse taşıdığı ruh bakımından şehir merkezli bir gelişmeye sahip olmuştur (Holt vd., 1989:4-67). Şehir hayat tarzını bütünüyle benimseyenler yalnızca Abbasîlerdi. Arabistan’ın çeşitli bölgelerindeki bu kent hayatı alışkanlığının gelişmişliğine işaret etmek, diğer Bizans ve Fars modelinin izlendiği anlamına gelmez. Müslüman şehir hayatı anlayışında cami, çarşı ve hamam gibi yapılar önemli yer tuttuğu gibi esnafın bir mahalle veya caddede toplanması, “şehirliler” tarafından ekilip biçilen kırsal kesimin kente bitişik olarak tahsis edilmesi, **muhtesib**¹⁷ adıyla bir görevlinin tayini, söz konusu sürekliliğin bir tanığıdır. Bu aşamada şehir kurumlarına bakıldığında, «*Âmil ale’s sük*»un İslamî karakterli bir daire olan “*Muhtesib*”in¹⁸ yerini aldığı görüyoruz. *Hisbe*¹⁹, tamamen bir İslamî kent kurumudur. Her ne kadar Abbasîlerden önce de«*Âmil ale’s sük*» adı altında görevliler olsa da asıl mahiyetini Abbasîler döneminde almıştır. “*Çarşı-Pazar zaptıyesi*” o dönemde İslamî kurallara uygun hale getirildi. Bu kuruluşun başındaki kişiye eski fonksiyonlarına ek olarak İslami düsturları yürütmeye ait kolektif yükümlülükleri yerine getirme görevi de ilave edilerek **muhtesib** unvanı verildi. Artık bu muhtesibin görevleri arasında suçlu kişileri yargı önüne getirmek, duruma göre sarhoşların ve zina edenlerin kırbaçlanması hatta çalarken yakalanan hırsızların ellerinin kesilmesi gibi cezaları uygulamak da yer alıyordu. Tartıları ve ölçüleri denetleyen muhtesib, hukuka aykırı fiilleri incelemek, yollardan gelip geçenlerin gidip gelmesine mani olan halleri kaldırmak, hamalları, gemileri, hayvanları âdetten fazla yüklemekten men etmek, yıkılmaya yüz tutmuş binaları yıkmak, kısaca kamuya zarar verecek şeylere meydan vermemek, yiyecekleri, içecekleri, tartı ve ölçüleri kontrol ederek fesat karıştırıcıları gerektiğinde muhkeme halinde bir duruşma ve soruşturma olmaksızın cezalandırmak

¹⁷ İslam şehirlerinde çarşı ve pazar esnafını din kurallarına göre denetleyen görevli, belediye memuru. Kaynak: <http://muhtesip.nedir.com/>, Muhtesib fiyatları kontrol etmek, ölçü âletlerini muâyene edip, düzgün tartı yapmayanları ve satışta hile yapanları cezalandırmakla vazifeli memur. Lügat mânâsı olarak, bir kişinin yaptığı kötü fiili beğenmemektir. Muhtesiplik, dini bir hizmet olarak da kabul edildiği için, bu memuriyete o şehrin Müslümanlarının en güvenilir olanı tâyin edilirdi. <http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/muhtesib>.

¹⁸ **Muhtesib** unvanı Abbasi halifesi Mehdi zamanında kullanılmıştır. Muhtesib; kamu düzeni bazen de cinayetlerle ilgilenmekteydi. Muhtesip, en alt seviyedeki halk ile hükümdar arasındaki münasebeti tesis eden insandı. O, güvenliği ve bilhassa bir hükümdarın ölümünde asayiş ve düzeni sağlamak durumundaydı. Muhtesip Osmanlı’da çarşı, pazar denetlemesini yapan memurdur. Muhtesip, kadında izni ile narh (fiyat) belirler ve esnafın belirlenen fiyata uymasını sağlardı. <http://emlakansiklopedisi.com/wiki/muhtesiplik-nedir>.

¹⁹ **Hisbe**: Kadı’nın kontrolünde iç ticaret ve çarşılardan sorumlu olan memur her bütünlükteki şehirde bulunurdu. Bu işlerle meşgul olan memurlara muhtesip unvanı verilirdi. Bu memur, teoride kamu ahlakıyla, kadınların ve gayrimüslimlerin tavırları, dini yükümlülüklerle ve mesleki ahlak kurallarıyla ilgili her meseleye müdahalede bulunarak iyiliği emretmek ve kötü işlerden de uzaklaştırmakla görevliydi. (Kaynak: Claude Cahene “Economy, Society and Institutional”, The Chamridge History of Islam; Volume:213, Islamic and Civization, Hold,P.M. vd.,(Camridge, Universty Press,1977,S:529

gibi belediye idaresine ait işlerde aynı kurum tarafından yerine getirilirdi. Bu kurum daha sonra geliştirilerek devam ettirilmiştir (Holt vd., 1989:4-100). Fakat idarecilerin bu şartları yerine getirmekteki şevkleri, muhtesibin çalışma usûlünün hukukun taleplerini her zaman tam olarak yerini karşılamaktan uzaktır. Abbasîlerin iktidarı birbirine uyumlu olmayan grupları İslamî çekirdek etrafında birleşmiştir. Bunun sonucu olarak da İslam Medeniyeti'nin yapılması gerçekleştirilmiştir.

2.2. Abbasîler Döneminde İktisadî Gelişme

VIII. Y.Y in son çeyreğinde Abbasî Devleti'nde o günün şartlarına göre, iktisadî gelişme ve refah zirvedeydi. Her türlü tahıl ve meyveler Nil vadisinde, Fırat ve Dicle havzasında ve Şam'ın bereketli ovasında bol olarak yetişiyordu. Yukarıdaki paragraflarda açıklandığı gibi; Halife Mansur zamanında yenilenen Bağdat şehri ticaret merkezi haline getirildi. Ülke limanlardan en uzak limanlara mal götürülüyordu. Ülke içinde kara yolu yanında su ulaşımı da yaygındı. Dicle nehri üzerinden ulaşım sağlanıyor, gemiler Bağdat limanına demirliyordu. İthalat ve ihracat bu limanlar üzerinden sağlanıyordu. Piyasalarda ibrişim, misk ve Çin seramik kapları baharatlar, boyalar, Hint ve Malezya'dan gelen çeşitli madeni sanat eserleri alınıp satılıyordu. Orta Asya'dan mücevherler ve köle, Rusya'dan ve İskandinavya'dan bal, mum, samur ve köle, Orta Afrika'dan altın ve köle geliyor ve iç piyasalarda satılıyordu.

Abbasîler döneminin şehirleşme alanındaki başarısı önceki paragrafta incelenmişti. Özellikle Bağdat, çok gelişmiş, içinde çeşitli renk ve köklerden insanların kaynaştığı bir sergi alanı halini almıştı. İş ve mesleklerin gelişmesi hızlanmış, her mesleğin kendine has bir çarşısının yanı sıra Pazar çeşitlenmişti. Belki de şehirlerin en belirgin görüntüsü VIII. Yüzyılın başından itibaren sıradan halkın öneminin artması ve kamu hayatındaki rolünün ön plana çıkmasıydı. İktisadî hayatın diğer yanlarına bakıldığında gelişmeler daha açık bir şekilde anlaşılır. Irak'ın coğrafi bir merkez olması kara ve deniz ulaşım yollarının üzerinde bulunması, Abbasîlerin ticareti teşvik etmesi ve sosyal gelişmeler, ticarete ilginin artmasına ve ticaret alanlarının gelişmesine katkıda bulunmuştu

VII. yüzyıldan XI. Yüzyıla kadar Abbasî dünyası tamamıyla gelişkin bir kapitalist faaliyet dönemi yaşamıştır. Bu faaliyet, Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan iş adamları tarafından yürütülmekteydi ki; arka planda eski doğunun ekonomik gücünü görmemek mümkün değildir. Bunlar kâr sağlayabileceği her yerde kollarını uzatan büyük ticari şirketler kurmaktaydılar (Baechler, 1986:50). Tüccarlar arasında simsarlar simsarlar, şirket merkezini terk etmeden temsilcileri vasıtasıyla mal toplayan “**mücehhiz**” ler, sık sık sefere çıkarak durumları inceledikten sonra çeşitli memleketlerde iş yapan “**rakkaz**” ve ihtikâra²⁰ benzeyen bir türü üzerinde yoğunlaşan “**hazzan**” lar ortaya çıkmıştı. Çeşitli şirketler kurulmuştu ki bunlar; anonim şirketlere benzeyen “**Şirket-ed Daman**”, “**Şirket-el Vücu**h” gibi çeşitli sigorta ve itibar şirketleriydi.

İncelemeye çalıştığımız dönemde ticaret serbestti. Fakat vergileme bakımından devlet, dış ülke tüccarlarına, kendi devletinin Müslüman tüccarlarına ne muamele yapıyorsa

²⁰ İhtikâr, şiddetli ihtiyaç olduğu bir zamanda gıda maddesini satın alıp kıymeti daha fazla artsın diye onu hapsedmektir.

aynısını uyguluyordu. Devletin siyasi nüfuzu çok kuvvetli idi ve ticarete herhangi bir tecavüz söz konusu değildi. Zaruret dışında, yalnızca gıda maddeleri ile sınırlı olarak fiyatlara müdahale edilmiyordu.

Ticaretin canlanıp genişlemesini kolaylaştıran faktörlerden biri de sarraflığın (**bankerlik**) ve mali kurumların gelişmesiydi. Kredi ve sigortalama işlemlerinin bu dönemde yayıldığı da kaynaklarda mevcuttur. Hatta tüccarlar Basra limanlarındaki işlemlerini bankerler kanalıyla yaptırıyor ve ödemelerini de yine onlar aracılığıyla yapıyorlardı.

İş adamlarının yayılma alanları, tuz ve baharatın değiştirildiği Sudan'a, Çin'den gelen gemilerin nihai limanı olarak boşalttığı Basra'nın yola çıkış noktası olduğu Hint okyanusuna, kölelerin en büyük kar kaynağını oluşturduğu Rus nehirlerine kadar uzanmaktaydı.²¹ Bu büyük şehirler bir süre bilinen yollar boyunca şubeler oluşturdular. Bunlara paralel olarak, sermaye bileşimi yoluyla bankalar kurulmuş ve bunlar bilinen tüm bankacılık işlemlerini yapmışlardır. Bu sistem içerisinde yazılı belgelerin ortaya çıkabilmeleri için bürokrasiye benzer bir oluşumun arşiv tutmak, muhasebe düzenlemek, yasa yayınlamak ve emirleri nakletmek için yazıya ve posta teşkilatına ihtiyaç duyulmuş ve konuda da hayli gelişme sağlanmıştır (Baechler, 1986:51).

Abbasiiler döneminde, özellikle incelenen dönemde sosyo-ekonomik yapıda dikkati çeken önemli bir ayırım da şehir ve kırsal kesim arasındaydı. Şehirleşmiş yörelerdeki kırsal arazilerin mülkiyeti şehirlilerindi. Birey ve devlet için toprak açık bir gelir kaynağıydı. İslam ülkelerinde geleneğe göre kabileye veya köye ait müştereklikte eşit olan bazı topraklar vardı. Su ve ot gibi temel mallarda bireysel tasarruf edilemezdi. Otlaklar sınırlı olmakla birlikte zengin vahalar, Nil ve Dicle ırmakları da zengin birer doğal kaynaktı. Arazide²² sulu tarımın yapılması mümkün olan yerlerde suyun kullanımı konusunda çeşitli hukuk kuralları getirilmişti. Tarımda çok iyi gelişmeler olmuş ve *ikta*²³ rejimi yaygın şekilde uygulanmıştı. Toprak sahipleri gübre kullanarak, arazi ıslahı için tuzlu balıkları kurutarak tarımı geliştirmeye yöneldiler. Bu uğurda tarımsal alanı geliştirmek için çalışacak köle satın alınmaya başlandı (Duri, 1991:100).

Şehir hayatının gelişmiş olmasına rağmen, halifelik maliyesinin esasını toprak vergisi teşkil ediyordu. Gerçek İslam Hukuku ve gerekse halkın genel fikirleri sanat ve

²¹ Tüccarlar başka ülkelere ödemeleri için, bu günkü havale ve seyahat çeklerinin yerini tutan "suftuce" kullanırdı. Aynı şekilde normal ödemeler ve ödeme emirleri "*kembiyale: poliçe*" için de «*sakk*» kullanılırdı. Bu konuyu **Fernand BRAUDEL' DE** "Maddi Medeniyet ve Kapitalizm" adlı kitabında dile getirerek birçok yerinde bir tespitte bulunuyor ve şöyle diyor: "...batı kapitalizminde ithal kökenli ne varsa, mahreci İslam'dır. Kambiyo senedi(*süftuce*), *commenda* adıyla bilinen sermaye ortaklığı adıyla bilinen sermaye ortaklığı(*mudaraba*), önden satış(*mobatra*)..."

²² Arazi yapısı üç sınıfa ayrılmıştı: 1- *Haraç arazisi*: Müslümanlarca fethedildiği halde, eski gayrimüslim ailenin elinde bırakılan veya dışarıdan gayri Müslim ahaliye temlik edilen veya savaş yapılmadan intikal eden ve vergilendirilerek gayri Müslim halkın elinde bırakılan arazidir. Bu tip araziden alınan vergi miktarı ekim şartına bağlı olup 1/2 den 1/5 e kadar inebiliyordu. 2-*Öşür arazisi*: Müslümanlarca fethedilip ya savaşanlara veya diğer Müslümanlara mülk olarak verilmiş arazilerdir. Bu araziler, *ikta sisteminin* geçerli olduğu bölgelerde ve terk edilmiş v.b. arazilerden de nazari bir vergi alınıyordu. 3- *Vakıf arazisi*: Kamu yararına, fakir ve düşkün kişilerin yararına tahsis edilen arazilerdi.

²³ İkta sistemi, İslam devletlerinde bir kişinin mülkiyetinde olmayıp, mülkiyeti devlete, kullanım hakkı ikta sahibi denilen şahıslara ait olan toprakların vergilerinin veya gelirlerinin asker veya sivil erkâna hizmet ve maaşlarına karşılık verilmesi olarak tanımlanır. Kaynak: <http://iktasistemi.nedir.com/>

ticaretten vergi alınmasına rağmen muhalefet ediyordu ancak buna rağmen bu çeşit vergiler her tarafta alınmıyordu. Devlet, İslam'ın taleplerine uygun şekilde, her yerde aynı nizamı tahakkuk ettirmeye gayret sarf etmedi. Mısır, İslam devrinde de, eskiden olduğu gibi kaldı; yalnız, Mısır'ın diğer ülkelerden ayrıldığı taraf, orada toprağın devlete ait oluşudur. *Serflik*²⁴; İslam memleketlerinin hiç birinde olmamıştır. Çiftçilerin topraklarını bırakıp gitmelerine kimse mani olmadığı gibi, arazi sahipleri de toprağı bir köylüden alarak, daha çok para veren diğer bir çiftçiye verebiliyorlardı. Müslüman memleketlerinde, yalnız «toprağı, mükâfat ya da hediye olarak verme usulü» gitgide çoğalmış ve yaygınlaşmış idi. İran ve Türkistan'daki uygulamayla, eski sınıf kuruluşu şeklini ve büyük toprak mülkiyetini kaldırdı. Şehirler büyüdü, fakat sayıları çok artmadı. Çiftçilerin devletle olan ilgisi aynen kaldı. Abbasî'ler bunları da içine alan bir düzenlemeye giderek vergilerle de ilgilendiler. Vergi konusundaki ilk esaslı düzenlemeleri gerçekleştirmek üzere Horasan ve Suriye gibi eyaletlerde “**kadastro**” çalışmalarını başlattılar. Irak'ta ise arazi başına düşen nakdî vergiden vazgeçilerek elde edilen ürünün oranıyla ilgili oranıyla ilgili bir düzenlemeyi getirdiler. Bunun anlamı, nakdi vergiden çok ekili olan araziden elde edilen ürün üzerinden aynı vergidir. Her durumda çiftçinin gelirinin artması için sulama düzenine ve devlet eliyle kanallar ve su bentleri yapılmasına özen gösterildi. Ebû Yusuf, Kitabı'l Haraç'ta sulama ve zirai çalışmalar için devlete önemli görevler yüklemektedir. Bağ, bahçe, bostan ve sebzelikler v.b arazilerin sulanması için akıttıkları küçük kanalların ve arkların, su dağıtım merkezlerinin yapım-bakım vazifesinin devletin olduğunu ve masraflarının hazineye karşılanması gerektiğini belirtmiştir.

Kitabu'l Haraç'ta su kanalları, arklar, kuyular, nehirler ve suda hisse alınması ve faydalanma hakkında ayrı bir bölümde geniş açıklamalar yapılmıştır. Verginin toplanması ve takibi işi başarıyla sürdürüldü. Bu konuda denetlemeye dikkat gösterildi. O zamana kadar bu kadar verginin toplanması hayal iken, alınan tedbirler sonucu bunlara lüzumu gözlemlenmektedir. Ebû Yusuf, vergileme konusunda standartları ortaya koyarak en ücre köşede bile uygulanmasını sağlamıştır. Emevîler'in «Râşid Halifeler» döneminden aldıkları ve Abbasîler'e devrettikleri iktisadi miras genel anlamda olumluydu. Yaşanmış bazı olaylar ise iktisadi görünüm açısından küçümsenecek kadar önemsizdi.

Ortaçağda 7.ve 11. Yüzyıllar arasında İslam ülkelerine imal edilip ticareti yapılan ham ve mamul maddeler Avrupa'da bile satılıyordu. Şam'da ipek, atlas v.s, diğer şehirlerde pamuk, deri, kösele, halı yapımı yaygınlaşmıştı. Sabun, merhem, gülsuyu, lavanta, balmumu, bal, safran, çivit gibi ürün çeşitleri üretim ve ihracatı geniş ölçüde yaygın olan ürünlerdi. Kuruyemiş, hurma, çeşitli meyveler, özellikle şeker kamışı ve baharat geniş ölçüde ticari amaçla üretilen ürünlerdi. At, deve bol miktarda yetiştiriliyordu. Hazar Denizi, Aral Gölü ve Basra körfezinden tutulan balıklar kurutuluyor ve ihraç ediliyordu. Bazı şehirlerde ihraç edilmek üzere silahlar, tencereler, bakır kovalar, teraziler ve mobilyalar imal ediliyordu.

²⁴ Serf: Orta Çağlarda Avrupa'da derebeylerine ait topraklar üzerinde çalışan ve toprağına bağlı insanlar. Hür köylülerle köleler arasında bir statüde idiler. Senyörlerin izni olmadan topraklarını terk edemez ve başka bir işte çalışamazlardı. Tamimiyle senyörlere aittiler. Kaynak: <http://serf.nedir.com/>

Üretim merkezleri ile bu merkezlerden az-çok oluşuna göre, aynı malın büyük fiyat farklılıklarıyla satıldığı görülmektedir. Fiyatların oluşumu serbest rekabet şartlarında gerçekleşmekteydi. Fiyatların serbest irade beyanları ile teşekkülünün en doğru yol olduğu bütün fakihlerce savunulmuştur. Öz tüketime yönelik üretim biçimi ağırlığını korumakla beraber bazı ürünlerin piyasa için üretildiği de bir gerçektir.

Uluslararası ticaret sayesinde portakal, şeker, keten ve pamuk gibi ürünlerin tarımını oldukça geliştirmişlerdi. Hububatta özellikle arpa ve buğday en temel gıda maddesi açısından yeterliydi. Baklagil, kabakgil ve baharat, vahalarda ve deniz kenarlarında hurma ve üzüm, kıraç bölgelerde zeytin ve susam üretimi yapılıyordu (Holt vd., 1989:4-67). Toprağı imar, geleneksel aletlerle yapılıyordu. Üretim teknolojisinde ciddi bir gelişme olmamıştı. Ürünlerin sırayla ekim yapılarak, nadas önlenmeye çalışılıyordu. Az sayıda yel değirmeni bilinmekle beraber su değirmenleri suyu bulunan vadilerde geniş ölçüde kullanılıyordu. Üretim araçlarının mülkiyeti ile ilgili hiçbir kısıtlama söz konusu değildi. Ekonomik faaliyetler kâr amacı güdülerek ve pazar için yapılmaktaydı.

İmam Ebû Yusuf'un yaşadığı ekonomik, sosyal, çevreler siyasal Orta Doğu'nun tamamını kapsayacak şekilde özetlendiği gibiydi. Bu ortam, onun birçok karmaşık ve kapsamlı meselelere nasıl nüfuz ettiğini, her konuda ve hatta karşılaşılması muhtemel olaylar hakkında isabetli içtihatlar ve önerilerde bulunmasına etkili olmuştur. Özellikle vakıflar hakkında yapmış olduğu içtihatların üzerinde bir içtihat yapılamamış olması onun dehasının bir eseridir.

3. Ebû Yusuf'un İktisadi Görüşleri: Genel çerçeve

Ebû Yusuf'un iktisadi görüşlerini incelemeye başlamadan önce bazı temel hareket noktalarının vurgulanmasında fayda vardır. Öncelikle; incelediğimiz dönem çok erken bir dönemdir. Dolayısıyla bu dönemde bilgi birikimi son derece sınırlıdır. Bu açıdan Ebû Yusuf'tan modern çağ iktisatçılarının performansını beklemek doğru değildir. İkinci olarak; söz konusu çağda iktisadi olayların gerek boyutu gerekse toplum hayatındaki etkinliği çok fazla değildi. Özellikle bu dönemde henüz meta üretimi sınırlı idi. Bu bakımdan artı değere el koyma hadisesi de son derece azdı. Öte yandan Ebû Yusuf'un çağında hâkim olan iktisadi sektör tarım ve tarım ürünlerinin pazarlanmasına dayanan ticaret sektörü idi. Endüstri ve hizmet çok fazla gelişmemişti. Bu açıdan Ebû Yusuf'un iktisadi amacı, üretim ve bölüşümle ilgili yaklaşımlarının yanı sıra, iktisadi gelişmeye yönelik düşünceleri üzerinde durulacaktır.

3.1. Düşünürün Genel İktisadi Yaklaşımları:

İmam Ebû Yusuf'un düşünceleri yakından incelendiğinde amacının toplum fertlerinin refah düzeyinin artırılması olduğu görülmektedir. Bu amacın gerçekleştirilmesi için yöneticilerin yükümlü olduğu bir takım hayati görevlerin olduğunu vurgular. Düşünür, yönetimde ikinci halife Ömer'i model aldığından sıklıkla onun söz ve uygulamalarını ilham kaynağı olduğunu ifade eder. Aşağı- yukarı, tüm iktisadi ve sosyal yaklaşımlarını toplumun refahını artırma yönünde geliştirmiştir. Vergi oranları, vergi tahsil yönetimi, vergi teşkilatı, kamu yatırımları, vergi muafiyetleri, kişiler arası borç ilişkileri, devlet-

fert arası ilişkiler gibi konulardaki içtihatlarının amacı fert ve toplumun refahını artırmak olduğu söylenebilir.

3.1.1. Toplumsal Refahı Artırmaya Yönelik İktisadi Mekanizmalar

İmam Ebû Yusuf'un toplumsal refahı artırmaya yönelik bazı mekanizmalar geliştirdiği ve bu mekanizmaların düşünce setinin merkezine yerleştirdiği söylenebilir. Bunları; a- Tarımsal üretim miktarını artırmak için yeni toprak parçası kazanma **ihya**²⁵. b- Toprakta birim verimliliği artırmak amacıyla kamu yatırımlarının yaygınlaştırılması. c- Üreticilere ödeme gücünü aşmayacak oran ve çeşitte **vergi tarhi**²⁶. d- Üreticilerin her ne olursa olsun fazla ürünlerine el konulması. e- **Narh**²⁷ yoluyla piyasanın serbest işleyişi bozularak haksız kazançların oluşmaması. f- Para değerinin düşmesi yani enflasyon, taraflardan birinin zarara sokulması demektir.

Yukarıda belirlenmiş olan ana başlıklar için açıklamalar aşağıdaki gibi açıklanabilir.

3.1.1.1. İhya Mekanizması ve Uygulanması

Ebû Yusuf; “*Ölü arazi*” kavramını şu şekilde tanımlıyor. “...aksa yı imrandan uzak olup üzerinde bina ve ziraat emaresi bulunmayan, yakın köyler için hayvanların toplanma yeri, kabristan, baltalık ve mera olmayıp kimsenin mülkiyeti altında bulunmayan arazidir.” şeklinde bir tanımlama yapmaktadır. Yine araziyle ilgili “böyle toprakları çevirmek için ayrıca devletin tahsisine de gerek yoktur” diyerek, ölü arazinin *ihyasında bir tek şartı gerekli kabul ediyor. O şartta “herhangi bir kimseye zarar vermemektir.”* (Ebu Yusuf, 1973:181-183). Aksine herhangi bir durumda «**zulüm**»²⁸ olacağını ve şiddetle cezalandırılması gerekeceğini ifade eder. Mülkiyetin nedeni olan ihya konusundaki standartlarda Ebû Yusuf'un görüşlerini incelemek yerinde olacaktır.

3.1.1.2. İhya'da Standartlar

Büyük imam Ebû Hanife'ye göre ölü bir araziye ihya etmek ancak devletin izniyle olabilir. Devlet izniyle olan bir ihya hareketi birtakım resmi işlemleri gerektirir. Mülkiyetin kime ait olduğu konusundaki ancak bu işlemler sonucu ortaya çıkabilecek ve uyuşmazlık ortadan kaldırılacaktır. Ebû Yusuf bu görüşe karşı çıkarak “*benim bu konudaki görüşüm, ölü arazinin herhangi bir kimseye zarar verilmedikçe ve düşmanlık olmadıkça, ihyasına Peygamber izin vermiş olduğu için bir başkasının iznine gerek olmadığıdır.*” şeklinde görüşünü ifade eder (Ebu Yusuf, 1973:181). Araziyi ihya etmek amacıyla çevirip, taşları temizleyip, üç yıl terk ederek âtil bırakmış ise o kişinin hiçbir hakkı kalmaz.

²⁵ **İhyâ**: İşlenmemiş toprağı, ekin için elverişli bir hâle getirme

²⁶ **Vergi tarhi**: Mükellefin ödeyeceği vergi borcunun kanunlarda yazılı matrah ve nispetler üzerinden, hesaplanarak meydana çıkarılması işlemi.

²⁷ **Narh**: Mal ve hizmetlerin satış fiyatlarının kamu otoriteleri tarafından saptanmasıdır.

²⁸ **Zulüm**: Adâletsizlik, adâletin sınırını aşmak, başkasının hakkına tecâvüz etmek. Bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koymak, haksızlık.

Devlet işlenmeyen araziyi almakta serbesttir. İmam Ebû Yusuf, devlet başkanına arazileri boş ve harabe halinde tutma hakkını kimseye vermemektedir. İhya'ya konu olan arazi Ebû Yusuf'a göre; “*hiçbir kimsenin mülkü olmayan ve üzerinde hiç kimsenin hakkı bulunmayan arazilerdir*”. Orasını çevirirlerse mülkiyetlerine geçer. Diledikleri gibi tasarruf eder ve kiraya verebilir. “*Ölü arazi, ancak ağaç dikmek, sürüp imar etmek, sulama faaliyetlerini yapma, kaynak suyu bulmamak, kuyu açmak ve mesken kurmak suretiyle ihya edilir.*”(Ebu Yusuf, 1973:183).

3.1.1.3. İhya'nın tahlil ve münakaşası

İhya'nın nedeni toprağın işlenmesi ve vergi alınabilecek hale getirilmesidir. Devletin gelir kalemlerini oluşturan öşür ve haraç gibi kaynaklar toprağın işlenmesi sonucu aynı veya nakdî olarak temin edilir. İhya sonucu artan milli gelirin dağılımı toplanan gelire göre etkilenecektir. İslam ekonomisi mal ekonomisi olduğu için maaşlar devletin gelirlerine göre değişir. Eğer bolluk olup devletin gelirleri çok olmuş ise, memurlar da fazla maaş alacaklar kıtlık olduğunda da tersi durum ortaya çıkacaktı. Bunda İhya'nın etkili olduğu açıkça görülmektedir. Bomboş ve harap vaziyette duran pek çok arazi kütleli hayata kavuşturulmuş ve ülkenin üretimi büyük ölçüde artırılmıştır. Bu usulle pek çok insan iş ve meslek sahibi olurken devlet de vergisini alacak ve geliri katlanarak artmış olacaktır. İmar ve ihya için üç yıl süre konulması ile iktâ alan ve arazi çevirenlerin hemen bu işe girişmeleri sağlanmış ve arazinin boş yere işgali önlenmiştir. Ebû Yusuf hocası İmam-ı Azam ve diğer birçok müçtehide muhalif olarak özellikle belli yatırımları gerçekleştirmek şartıyla üreticilerin âtil toprak parçalarını üretime açarak üretim miktarını artırmalarını önermektedir. Bu noktada devletin iznini gerek görmemektedir. Bu yolla, bir taraftan âtil kaynaklarının üretimde istihdam edilmesi öbür taraftan da üretim miktarının artarak refah düzeyinin artması sağlanacaktır.

Burada önemli olan husus, toprak parçalarına belli emek ve sermaye yatırımı ile hâsılânın elde edilmesinden sonra, devlet veya başka zorbalardan üreticinin elinden alınıp alınmamasıdır. Ebû Yusuf bu konu üzerinde de özellikle durarak “mülkiyet” kurumunu vurgulamış; “*Her ne surette olursa olsun, mülkiyete tecavüzü «gasp» olarak değerlendirmiştir*”. Konu buraya gelmişken düşünürün mülkiyet kurumu üzerindeki görüşlerine temas edilecektir.

3.1.1.4. Mülkiyet Kurumu

Mülkiyet hakkının muhtevası, kullanma, gelirinden faydalanma haklarını içine alan yararlanma ve tüketim hakkını içeriyorsa buna «rakabe»²⁹denir. Yani; «Çıplak Mülkiyet», bir kısmını kapsıyorsa buna da «noksan mülkiyet»denir.

²⁹ «**Rakabe**» ; İslam Fıkıhı'nda yararlanılan şeye rakabe denir. Bir malın menfaati birine, rakabesi birine ait olabilir. Bu mülkiyet tanımına günümüzdeki hukuk literatüründe “çıplak mülkiyet” deniyor. Fıkıhta ve günümüzde önemli bir yeri olan vakıf malının mülkiyeti yani rakabesi Allah'ın, menfaati ise fukaranındır. Menfaat, mal gibi kabul edilmiştir. İntifa(kullanma hakkı) daima başkasının malından bir hak değil, menfaat üzerinde bir haktır. Rakabe Mülkiyeti, kullanma gelinden yararlanma da dahil olmak üzere, tüketim, onarım, değiştirme ve nihayet mülkiyetin devri veya başka yolla elden çıkarma, rehin bırakma ve irtifak haklarının kullanılması gibi yetkileri kapsar.

Mülkiyet olgusu özellikle despotizmin ve keyfî yönetimin yoğun olduğu dönemlerde son derece önemlidir. İnsanların kazanma, biriktirme, yatırıma harcama yapma, miras bırakma gibi konularda hukukî teminat altına alınması durumunda, o toplumda imar ve inşa konusunda ciddi gelişmeler sağlanacaktır.

3.1.1.5. Mülkiyetin Önemi, Kazanılması ve Korunması

İslam'ın getirdiği sistem, ne sadece bireyi, ne de yalnız toplumu ele alır. İslam'da ferde ve toplum dengesi vardır. Onun için İslam Ekonomisi'nin genel karakteri; Üretimde mülkiyet esas olup, herkes kazandığına sahip olur. Genelde İslam, toplumunda üretim ve tüketimi yalnız düzeyi açısından değil, aynı zamanda düzenlenmesi açısından da dolaylı- dolaysız, kontrole tabi tutar. Temel kaynak Kur'an'da mülk Allah'ındır. Her şeyin yaratıcısı Allah olduğundan mülkiyeti de onundur. Ancak bu soyut bir kavramdır. Bu, ferdi mülkiyetin yokluğuna bir delil değildir. Bununla birlikte mülkiyet konusundaki prensipler iktisadî, hukukî, ahlakî prensiplere bağlanmıştır (Zaim, 1993: 25).

İnsanların mülk sahibi olması helal ve aynı zamanda bir haktır. Bir kimse dört yolla bir şeyin sahibi olabilir bunlar: **(1)İhraz,(2)İhya,(3)İkta,(4)Miras**. Bu terimler kısaca açıklanırsa; İslam Hukuku'nda İhya, emekten(İhraz)ayrı düşünülemez. Emek- mülkiyet ilişkisi bizzat Ebû Hanifè ve Ebû Yusuf tarafından bugünkü ekonomistlerin ve hukukçuların belki kısmen başardıkları bir seviyede ve incelikte tetkik edilmiştir. Serahsî³⁰ emek ve sermaye konusunu incelerken gaspedilen çekirdek, fidan veya yumurtadan yetiştirilen ağaç veya tavuklar ile ilgili hükümlere varıncaya kadar incelemişler ve her biri için ayrı ayrı düşünceler açıklamıştır.

İslam Hukuku'nda emek, ne inkâr edilir, ne de kutsallaştırılır. Kur'an'da bu konuyla ilgili ayet çok önemli ve ilgi çekicidir: “erkekler için de çalışıp elde ettikleri için bir pay, kadın için de bir pay vardır.”³¹ Bu ayet gerek erkeklerin ve gerek kadınların çalışıp elde ettikleri “kendilerininindir” şeklinde değil, “elde ettiklerinden bir pay vardır” şeklinde beyan ediliyor. Ancak bu pay, kapitalist sistemlerde olduğu gibi faiz değil, sermayenin katlandığı riske mukabil kârdan hissedir.

İslam, mülkiyetin kazanılması konusunda bazı yolları mubah(=helal), bazılarını ise haram olarak kategorilere ayırmıştır. Mülkiyetin kazanılmasında en başta gelen helal yol; el emeği, alın teri, göz nuru mahsulü ile kazanılmasıdır. Çalışma yoluyla elde edilen kazancın makbul bir kazanç olduğu birçok Hadis'lerle açıklanmıştır.

Mülkiyetin kazanma yollarından bir diğeri de “**İhya**”dır. Bir kimse ölü bir toprak parçasını çevirerek sahip çıkabilir. Ancak o, toprağı ihya etmedikçe, üzerinde faydalanma ve tasarruf hakkını kazanamaz. Üç yıldan fazla kendi tekelinde bulunduramaz, aksi halde o yer tekrar toplumun malı olmaya devam eder. İnsan yararına ve hayrına yaratılan malı ihmal edip işlememesi kabul edilmemiştir. Bu malın sahibi için iki yol vardır: Bir: Ya kendisi yararlanacak, İki: Ya da o malı başkalarının

³⁰ Muhammed es-Serahsî (Muhammed ibn Ahmed es-Serahsî) , (d. 1009/h.400 - ö. 1090/h.483), Karahanlılar devrinde yaşamış Türk asıllı fıkıh bilgini. Hanefî mezhebine bağlı olan Serahsî'nin İslam bilim dünyasındaki ünvanı 'imamların güneşi' anlamına gelen Şemsü'l Eimme'dir.

³¹ Kur'an-ı Kerim; Nisa suresi, Ayet:32

faydalanması için terk edecektir. İslam hukuku bunu zorunlu kılmıştır. Şu halde bir kimsenin arazisini üç yıldan fazla işletmemesi caiz değildir. Devlet böyle bir durumda bu araziyi sahibinden alıp, başka birine vermekte tamamen serbesttir.

Arazi üzerinde ferdi mülkiyetin kazanılması yollarından biri de devlet başkanı tarafından mülkiyeti kendi mülkleri olmak üzere “**ikta**” olarak verilmesidir. Devletin icra organı devlet hazinesinden hakkı bulunan gazilere, ilim adamlarına, idarecilerine, işletme hakkını veya tamamen mülkiyetini devredebilir. Nitekim ilk uygulama Hz. Peygamber tarafından olmak üzere ilk dönemlerde idareciler de devlete ait arazilerin «**temliken ikta**» adı altında tamamen mülkiyetini, «**istiğlalen ikta**» adı altında tasarruf hakkını veya gelirlerini gazilere, büyük devlet adamlarına ikta adı altında tahsis etmişlerdir (Akgündüz, 1996: 487).

Ticaret de ferdi mülkiyetin mubah yollarından biridir.³² Ancak «**ihtikâr**»³³ ve «**faiz**» yoluyla mülkiyet şiddetle yasaklanmıştır. İhtikâr konusunda Hz. Peygamber çok net açıklamalarda bulunmuştur.³⁴ Ayrıca ihtikâr yapan kimsenin kazancının faize benzediği hakkında müçtehitler hemfikirdir. Çünkü faiz sermayedar lehine, orta sınıfın gücünü sıfıra indiren bir uygulamadır. Elindeki bütün maddi değerlerini kaptıran orta sınıf ezilip kaybolacağı için yoksullaştırılmış ve sefaletin içine itilmiş olur.

Mülkiyet hakkının sınırları Ebû Yusuf’a göre ancak başkasının haklarına tecavüz etme durumunda, müdahaleyle belirlenir. Kanun ve nizamlara uyularak kamu yararı amacıyla devlet müdahale edebilir. Hak kimin elinde olursa olsun malikine saygı göstermek önemli bir konudur. Özel mülklerin kişiler veya devlet başkanları tarafından malikinin elinden alınması mümkün değildir. Haksız müdahale “**gasp**” olarak değerlendirilir. Nitekim Ebû Yusuf başta olmak üzere birçok müçtehit bunu hiçbir şekilde uygun görmemişlerdir. Gasp yapan kimse sultan da olsa mülkiyet düşmanı olarak telakki etmişlerdir. Ebû Yusuf bu önemli konuya Kitab-ül Haraç’ın birçok yerinde işaret etmişti. Gaspçı için ayrı hükümler bulunmaktadır. Ebû Yusuf’un ifadesi, mülkiyetin tasarrufu konusunda sınırlamaya «**istihsanen**»³⁵ izin vermektedir.

Ebû Yusuf, ikinci halife Ömer’in fetih yoluyla elde edilen arazilerin taksimi konusundaki uygulamalarını bütün detayıyla anlatmıştı. Onun, öncelikle ganimet olarak kalan arazi parçasını devletin mülkü olarak ilan ettiğini, sonra da onu ikta yoluyla dağıttığını ve bunun gerekçesini de ifade etmek için şunları yazmaktadır: “*Hz Ömer, arazinin taksiminden kaçınıp, bu bapta görüşlerini destekleyen âyetleri dayanak gösterip, görüşüne karşı görüş ileri sürenleri ikna etmesi, bütün Müslümanlar hakkında büyük hayır ve umumi menfaati câlip olmakla Cenab-ı Hak tarafından kendisine ihsan buyurulan yüce muvaffakiyetin eseridir. Zira askerin erzak ve maaşı için bunun gibi şeyler, eğer tutulup saklanmasaydı ve taksim olunmuş olsaydı, İslam hudut ve kalelerine*

³² “...oysa Allah,altşverişi helal, faizi haram kıldı...”(Bakara suresi:275)

³³ İhtikâr: Vurgunculuk, ileride meydana gelebilecek fiyat dalgalanmalarından yararlanarak haksız kazanç sağlama işte bu eyleme denir.

³⁴ “Müslümanlara pahalılığı doğurmak için karaborsacılık yapan hatalıdır. Gerçek olan şudur ki, o Allah’ın zimmetinden çıkmıştır.” Şeklinde uyarıda bulunmuştur.

³⁵ Sözlükte "güzel saymak, bir şeyi güzel görmek" anlamlarına gelen istihsân, fıkıh usulünde, müçtehidin daha kuvvetli gördüğü bir delil veya bir husustan dolayı, bir meselede benzerlerine verdiği hükümden vazgeçip başka bir hüküm vermesidir.

nasıl asker konur, hangi kuvvetler sevk olunurdu? Fethedilen memleketlerde asker ve murabıt bulundurulmazsa, din düşmanlarının tekrar ülkelerine dönmeleri ihtimalinden dolayı, Müslümanlara emniyet bahşedilmezdi...” Yukarıda geçen ifadelerden mülkiyeti kazanma yolunun birinin de “*fetih*” ile elde edilen arazilerin dağıtılması sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Aynı paragraftan yine mülkiyetin Müslümanlar lehine, umumi huzur ve menfaat söz konusu olduğunda, mülkiyet hakkının sınırlanmasının mümkün olabileceği de anlaşılmaktadır. Ancak taksim yapıldıktan veya ikta yoluyla dağıtıldıktan sonra, herhangi bir müdahale konusunda haksızlık yapılmaması kesin ifadelerle açıklığa kavuşturulmuştur.

3.1.2. Toprak Mülkiyeti

Mülkiyeti kazanma yollarından ihya, ihraz ve ikta genelde toprak faktörü üzerinde cereyan ettiğinden burada toprak üzerinde kısaca durulacaktır. Toprak, üretimin ana unsurunu oluşturduğu gibi, ilk işlenen nesnedir. Bu nedenle İslam’da toprakla ilgili gelişmiş bir hukuk vardır. Müçtehitlere göre, toprak hem özel hem de kamu mülkiyetine konu olabilir. Toprağa herhangi bir mal gibi bakılmamış, gerek elde edilmesine gerekse tasarrufuna farklı kayıtlar getirilmiştir. Toprağın iktisadi hayattaki yerini ve malik olma yolları Ebû Yusuf’un görüşlerine dayanılarak açıklanacaktır.

Toprak Mülkiyetinin Kazanılması

Arazi üzerinde her iki mülkiyet türü de geçerlidir. Temel kaynak olan Kur’an da ferdi mülkiyete konu olduğunu gösteren çok sayıda ayet vardır. Ferdi mülkiyete konu olduğunda da tasarruf ve koruma hakkı ile muhatap olunacak demektir. Ebû Yusuf, tüm bu konularda da düşüncesini beyan etmiştir. Barış yoluyla (savaş etmeden) İslam ülkesine katılan topraklar, tıpkı diğer sahipsiz topraklar gibi devlet mülkiyetine geçer. Bu topraklar, devlet namına işletildiği gibi özel şahıslara da dağıtılır. Bu dağıtım işleminin adı “*ikta*”dır. Fıkıhta, kamuya ait toprakların rakabe mülkiyeti ile birlikte ikta edilebileceğini savunan ilk düşünür, İbn’i Âbidîn’dir. O, bu görüşünü Ebû Yusuf’a dayandırmıştır. Ebû Yusuf’un Kitabü’l Harac’ındaki “*katai*” bahsi, bu konuyu açıklığa kavuşturmuştur. Gerek İslam ülkesine savaşız ve gerekse de savaş yoluyla katılan sahipsiz topraklar devletin eline geçtiğinden bu topraklar ancak devlet başkanının tahsisi ile özel mülkiyete konu olabilirler. Mülkiyeti ve tasarrufu devlete ait olan bu araziye bizzat devlet işletmez. Belki yerli halka sınırsız, süresiz bir kira akdiyle ve **ariyet**³⁶ yoluyla tasarruf hakkını devreder. Halkın görevi, araziye işlemek ve elde edilen gelirden belli kısmını vergi olarak ödemektir (Akgündüz, 1990).

İmam Ebû Yusuf, ikta için ayrılan toprakların devlet mülkiyetine alındığını ve bunlardan mevat olanları, devlet başkanınca istenilen kimseye ikta yetkili olduğunu ifade eder. Hatta bunun zorunlu olduğunu yazar (Ebu Yusuf, 1973:63-64). Devlet başkanı fethedilen araziden beşte birini beytülmale(hazine)aldıktan sonra gazilere

³⁶ **Ariyet:** iğreti olarak da bilinir. Bir malın kullanılmasını, sonra geri almak üzere bir kimseye geçici bir süre için ve karşılıksız olarak verilmesini ve teslimini içeren sözleşme. İslam hukukunda bir Müslüman ariyet sözleşmesi uyarınca borcunu ödemek için, söz gelişi kendi evini ya da toprağını bir süre için alacaklının kullanımına bırakabilir. Bu sırada bina ve müstemilatının mülkiyeti kendinde kalır. Ariyet ayrıca bir kişiye, kendi ilgilenemeyeceği durumlarda mallarını başka bir kişiye borç verme olanağını sağlar. Bu durumda alacaklı, mallarının başında bulunmadığı süre içindeki kullanımından dolayı borçludan ücret isteyemez

dağıtmak veya onları kendi sahiplerinin ellerinde bırakmak ve onlardan vergi alma şıklarından birini, kamu yararı çerçevesinde seçebilecektir.(E.YUSUF;1969) Uzun ve tartışmalı bir konu olan toprağın dağıtılması kamu yararı (**maslahat**) gereklerine göre devlet başkanının istişari kararına bırakılmıştır.

Toprak mülkiyetinin kazanılması a)ilk işgal etme, b)Toprağı ihya etme şartlarına bağlanmıştır. Çünkü bu konuda da iki Hadis açıkça bu iki kıstası ortaya koyuyor. Birincisi; “*Henüz hiç kimsenin eline geçmemiş bulunan bir şeyi kim ilk önce eline geçirirse o şey, o kimsenin olur.*” İkincisi de “*Kim bir ölü toprağı ihya ederse, ihya ettiği o toprak onun olur. Haksız yere dökülen ter için hak yoktur.*” (Ebu Yusuf, 1973). Genel anlamda sahipsiz toprakların kullanıma açılması devlet başkanına kalmış bir konudur. Devletçe kullanılması serbest bırakılan arazilerde mülkiyeti ele almak, ihya şartına bağlamıştır. Bir kimsenin belli bir toprak parçasını “hıma” etmesi yani; arazinin etrafına işaretler dikerek, çukurlar açarak, duvar ve çit yaparak çevirmesi onun mülkiyetine sahip olduğunu ifade etmez (Ebû Ubeyd, 1981). Ebû Yusuf, bu işlerin yanı sıra şu şartı da ilave ediyor: “*Kim ölü araziye ihya ederse onun olur. Çeviren üç sene ihya etmeden bekletmişse artık bundan sonra çevirdiği arazide hakkı kalmaz.*”. Üç yılda işletme şartı toprağın verimli ve vergi alınabilecek hale getirilmesi demektir. Üretimde kapasite ve kaynağın âtil bırakılması uygun görülmemiş dolayısıyla üç yıl ihmal, bir başkasına verilmesini gerektiren bir suç kabul edilmiştir (Ebu.Yusuf, 1969:182).

3.1.3. Maden Mülkiyeti

İslam ekonomisinde madenler ayrı bir öneme sahiptir. Bu nedenle kamu ve özel mülkiyete konu olmaktadır. Hanefi ekolüne göre madenler üç sınıfta ele alınır. Kaynağı Ebû Yusuf'a dayanan görüşlere önem veren düşünür ve müçtehitlerden İmam Serahsi (ölüm:1097) madenleri;

- 1- Eriyen ve dökümü yapılabilen katı madenler:Altın,gümüş,demir, bakır gibi....
- 2- Eritme işlemi ile erimeyen katı madenler: Kireç,alçı,arsenik ve kurşun gibi....
- 3-Sıvı halinde olup katılaşmayan madenler: Su, civa ve petrol gibi...olmak üzere üçe ayrılır (Serahsi, 1993:11).

Serahsi'ye göre; su da madenler arasında yer almıştır. Ayrıca madenlerin kolayca erişilip elde edilmesi veya eritilmesi ve işlenmesinden dolayı bir takım zorluklar olması bakımından da taksimi ikiye ayrılabilir:

- 1- Açık madenler: Üretim maliyeti düşük, serbest kullanılan madenlerdir ki bunlar; tuz, su, kükürt, zift, yağ, yakut vb.
- 2- Kaynağında cevher olan madenler: Altın, gümüş, demir, bakır, civa, firuze, ...gibi madenlerdir.

3. 1.4. Mülkiyete Konu Olmayan Madenler

Konu iki kategoride açıklanır: 1- Madenlerin cinsi, 2- Arazinin mülkiyet durumu. Birinci kategoriye açısından madenlerin durumu: Ebû Yusuf, Üç şeyde mülkiyet yoktur. Yani ortak kullanılır” diyerek bunda su, mera, ateş mülkiyete konu olmayan unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Açıklamalardan suyun ortak bir maden olduğu anlaşılıyor (Ebu Yusuf, 1969:239). Bunun yanında, petrol, zift ve civa, özel mülkiyete konu olmayıp, kamu mallarından sayılmıştır. Bu tip varlıklar her ne kadar özel mülkiyette olsalar da devlet mülkiyetinde sayılmıştır (Ebu Yusuf, 1973:193). Bu tip varlıklar her ne kadar özel mülkiyet içinde bulunsalar bile devlet mülkiyetinde kabul edilirler. İkinci kategori açısından; Madenler içinde bulunduğu toprağın bir parçasıdır. Toprakta gömülü olan hazinelerse toprağın bir parçası değildir. Bu nedenle değişik hükümler verilmesi söz konusudur. Madenlerin bulunacağı araziler dört kısımda incelenir: 1-Mubah araziler, 2-Mülk Araziler, 3-Özel Araziler, 4-Vakıf Araziler.

Madenler hiçbir şekilde iktâ edilemez (Ebu Yusuf, 1973:193). Bunlar insanların ortak malı olan mubah mallardır. “Bir kimseye devletin başkanı tarafından iktâ edilen araziden çıkan su, tuz madenleri devlete aittir” (Serahsi, 1993:II-212-217). Ebû Yusuf’un bu içtihadında; İktâ edildiği halde özel mülkiyete konu olmayan madenler, tuz, su gibi kamunun yararına olan madenlerdir. Bunun dışında olan madenler özel mülkiyete konu olabileceği vurgulanmaktadır. “Bir kimse, iktâ edilen bir maden ocağında işçi çalıştırırsa, ocaktan maden çıksın ya da çıkmasın, miktarı ne olursa olsun işverenin, taahhüt ettiği işçinin ücretinde bir kesinti yapamaz. Üretilen maden de işverenin olur. Ürettiği maden de yüzde yirmi(humus) oranından az olmamak üzere devlet ile anlaşılacak oranda vergi verir” (Serahsi,1993: II:212-217). Yukarıda geçen iki içtihadattan da anlaşılacağı gibi, bulunan ve işletilen her madende devlete belirli bir oranda vergi verilmesi kesindir. Bu oran çıkarılmış maden üzerinden beşte birdir.

Ebû Yusuf, madenlerden alınacak vergiyi ganimete benzetmektedir. İki gelirden de benzeşme yönü(vech-i şebeh) «zorluk» tur. Hem madeni, hem de ganimeti elde etmek için bir takım maliyetler ve hayati tehlikeleri söz konusudur. Hatta madenlerin elde edilmesindeki zorluk savaşta daha da fazla olabilir. “Allah Teala ganimete humusu(yani beşte bir)emretmiştir.” Ayrıca madeni ganimete kıyas³⁷ eden Ebû Yusuf, “Madenden en az düşmandan alınan vergi kadar vergi alınmalıdır” der (Ebu Yusuf, 1973:106). Ebû Yusuf “madenlerin (altın, gümüş ve diğer cevherler) ham toprağında yüzde yirmi hakkı olmadığından kim bulmuş ise toprak onundur. Maden ocağından çıkarılıp çeşitli işlemler vasıtasıyla tasfiye olunan altın, gümüş, v.s. halis olduktan sonra humus hakkı beyt’ül mal’e³⁸ yüzde yirmi beşi ihya edene, aittir” ve “ancak, firuze (Turkuaz), fosfor, civa, sürme ve toprak boyasında humus hakkı yoktur. Toprağı ihya edene aittir” ve

³⁷ Bir İslam hukuku terimi olarak kıyas; hükmü hakkında nass (ayet ve/veya sünnet) bulunmayan bir meseleyi, aralarındaki ortak illiyet (sebebe-sonuç bağı) ve/veya özellikten dolayı, hükmü hakkında nass bulunan, hükmü nass ile sabit olan bir meseleye bağlamak.

³⁸ **Beytülmal**, devlet gelirlerini muhafaza eder, gerekli yerlere sarfeder, devletin gelirleri ile giderleri arasında dengeyi sağlamaya çalışır ve bütçenin bütün vazifelerini görürdü. (İsmail Nablüsi) Beytülmalın gelirleri dört yoldan sağlanırdı Nedir? 1) Zekât malları, 2) Ganimetin, çıkarılan mâden ve definelerin beşte biri, 3) Gayr-i müslimlerden haraç ve cizye olarak alınan mallar, 4) Vârisi olmayan zenginlerin bıraktığı mal ve yerde bulunup sâhibi bulunmayan mallar. (İmâm-ı Serahsî)

“Sahralar, dağlar ve mevat(ölü) araziler, sahipsiz arazilerden sayılırlar, bunlardan çıkan tüm madenlerden humus alınması zarurettir.” şeklinde bir içtihatla bulunmuştur (Ebu Yusuf, 1973:106).

3.1.5. Nehirlerin Mülkiyeti

İslam'ın teşri (yasama) kaynağının ikincisi “Hadis” kaynağında “İslam üç şeyde ortaktır. Yani; Bir kimse diğerini üç şeyden men edemez. Birincisi: hudaınabit olan otlak, ikincisi: su, üçüncüsü: ateştir” (E.Yusuf,1973:210). Hadis, insanların bu üç şeyden faydalanma hakkına sahip olduklarını ifade etmektedir. Fakihler, kaynağından emek harcanarak alınıp taşınan suların satılmasına ruhsat vermişlerdir.

Ebû Yusuf'a göre; “ nehirler üçe kategoridedir:1. Sahipsiz ve taksim edilmemiş nehirler; Fırat, Dicle, Seyhun v.b, 2. Kişiyeye ait olup suyu taksim edilmiş(kanal), 3. Kişiyeye mülk olup taksime giren (suyu değil) nehirlerdir. Büyük nehirler diye bilinen nehirlerin sulama tesisatının ücreti, bakımı, onarımı kamu yatırımları bölümünde de incelendiği gibi, devlet başkanına ait bir meseledir. Bunların harcama fonları haraç ve cizyeden sağlanmaktadır. Eğer beytülmalde bir şey yoksa kamu yararı için o yöre halkını tamir, bakım masraflarına katkıda bulunmaları için zorlamak meşru kabul edilmiştir” (Merğinanî,1965:4.; Damad,1912:2.-105; Hüsrev, h.1318:2-308; Ebu Yusuf, 1973:240-241). Zorlamanın nedeni halkın menfaati icabıdır. Büyük akarsular ve onları besleyen çayların mülkiyeti ve kontrolü tamir, bakım ve onarımı devlete aittir. Devlet, Bunlar için yatırımlar yapmalı ve zarar görmelerinin önüne geçmelidir. Bu nehirlerin kullanılması genel menfaatlara zarar verilmedikçe caiz görülmektedir. Nehirlerde özel mülkiyet de söz konusudur. Kişiler büyük nehirlerin birinden, kendi arazisi için ark açıp bir kanala su almak isteyince, kimseye zarar vermiyorsa, açılması men edilemez. Herhangi bir şeye malik olmaya neden olan ihraz kavramı sularla ve su kaynaklarında geçerlidir.

3.1.5.6. Kamu Yatırımları

Ebû Yusuf'un ilginç ve çarpıcı bir özelliği oldukça erken bir dönemde «kamu yatırımı- üretim miktarı ve refah düzeyi» ilişkisini net bir şekilde kavramış olmasıdır. Müçtehit Ebû Yusuf, zamanın devlet başkanı Harun Reşid'e teklif ettiği hususlardan biri, yoğun kamu yatırımlarının gerçekleştirilmesidir. Söz konusu dönemde hâkim üretim faktörü toprak olduğu için sosyal sabit sermaye yatırımlarının toprağa yönelik gerçekleştirilmesini tavsiye eder. Susuzluk yüzünden toprak parçalarının âtil kalması, hatta toplumun oralardan uzaklaşmasını önlemek için devletin sulama konusu üzerine ciddi olarak eğilmesi gerektiği, sulama alanına yapılan yatırımları boşa gitmiş yatırım saymaması hatta verimlilik artışından doğan ilave kaynaklarla hazinenin bu yatırımlardan yarar bile sağlayabileceğini savunmaktadır.

Ebû Yusuf, tüm topluma yönelik kamu yatırımlarının finansmanının sadece devlet tarafından sağlanması gerektiğini, yatırımlardan belli bir kesim yararlanacaksa yararlananların da yatırımın finansmanına iştirak etmelerinin uygun olabileceğini vurgular. Kuyu kazmanın veya kanal açmanın amacı, devletin gelirini çoğaltmak değil, halkın refahını artırmaktır. Bu yüzden devlet herhangi bir sulama vergisi koyamaz.

Bununla birlikte, kanalların çalışmasını korumak için gerekli masrafları karşılayabilecek kadar bir mükellefiyet yükleyebilir. Ancak, hiçbir zaman sermayenin maliyetini yükleyemez (Sıddıki, 1992:103). Mebsut'ta küçük ve büyük körüler yapmanın, kanallar, kuyular açmanın ve bunların masraflarını hazineden karşılamının devlet başkanına düşen bir görev olduğu ifade edilmektedir (Serahsi, 1993:23,164-165,175). E.Yusuf, zamanının başlıca üretim faktörü olan toprağın verimli bir şekilde devreye sokulabilmesi için kamuya önemli görevler yüklemiştir. Bu yolla toprağın verimliliğinin artacağı, üretim miktarının, dolayısıyla toplum refahının yükseleceğini ileri sürmüştür.

3.1.5.7. Vergileme İlkeleri

İslamî literatür incelendiğinde engin bir şefkat ve merhamet ikliminin geniş ölçüde hakim olduğu görülür. Vergileme konusunda gerek Hz Peygamber'in söz ve uygulamaları, daha sonra gelen bilgin ve yöneticilere sağlam örnek olmuştur.

Vergi olgusuyla ilk olarak İkinci Halife Ömer döneminde geniş halk kitleleri ve toprak parçaları ülke sınırlarına dâhil edilmiş, özellikle mükelleflerin nasıl vergilendirilecekleri konusu ciddi olarak gündeme gelmiştir. İkinci Halife Ömer'in bu konuda genel yaklaşımı bekleneceği gibi son derece şefkatli ve adaletli ilkeler çerçevesinde olmuştur.

Ebû Yusuf, vergi konusunu tartışırken İkinci Halife Ömer'in uygulamalarını vurgular. Ömer'in yeni fethedilen bölgelerin daha önce ödedikleri vergilerin oranlarını indirdiğinden söz eder. Halife Ömer'in şefkat ve adaleti sadece Müslüman tebaaya yönelik değil aynı zamanda gayri Müslim tebaayı da kapsamaktadır.

Gerek Hadis'lere gerekse dört Halife'nin uygulamalarına dayanarak Ebû Yusuf'un geliştirdiği vergileme ilkeleri şu başlıklar altında sıralanabilir:

- 1-Vergide ödeme gücü dikkate alınmalıdır.
- 2-Vergi kanunlarının merkezi yönetim tarafından belirlenmiş, net ve anlaşılır hükümler taşıy nitelikte olmalıdır.
- 3-Vergi teşkilatı elemanlarının üstün ahlaki değerlere sahip olması esastır.
- 4-Vergi tahsilinde iltizam usulü uygulanmamalıdır.

3.1.5.7.1.Vergiye Ödeme Gücü

Ebû Yusuf, mükellefler üzerine vergi tarh edilirken ödeme gücünün dikkate alınması konusunda ciddi şekilde durur. Mükelleflerin ödeme gücünü aşan verginin çok sayıda olumsuz sonuçlar doğurabileceğini vurgular. Döneminde yöneticinin kendisinden toprağı nasıl bir vergi politikası ile vergilendirmeleri gerektiği sorusuna cevap bulmak amacıyla düşünür, zamanın önde gelen bilim adamlarıyla konuyu teferruatıyla tartışmıştır. Ancak, bilginler arasında bir konu istisna icma' sağlanamaz. "Her ne şekilde olursa olsun ödeme gücünün dikkate alınması" hususunda anlaşılmıştır. Bilginler(=Ulema) arasında tartışma;«vergi, üretim miktarı üzerine mi, yoksa toprak miktarı üzerine mi tarh edilsin» konusunda odaklanır. Bir kısım ulema Halife Ömer'in

toprak üzerinden vergi tarh edilmesi gerektiğini savunduğu üzerinde anlaşırken, Ebû Yusuf'un yaklaşımı daha farklıdır. Ona göre “Halife Ömer’in toprak parçası üzerine ödeme gücüne göre vergi tarh ettiği doğrudur ancak, Halife Ömer’in zamanında toprak parçasının çok önemli bir bölümü üretimde kullanılmakta buna karşılık sınırlı bir bölümü âtil idi. Şimdi ise tam tersine toprağın büyük bir bölümü harap ve bakımsız, sadece belirli bir kısmı mamurdur. Bu duruma göre bu zamanda da Halife Ömer’in zamanındaki gibi toprak üzerinden vergi tarh edilse idi atıl parçaları da vergilendirileceğinden üreticinin tüm sermayesini elinden almak gerekecektir. Bütün topraklar denilirse, yüz yıldır âtil durumda bulunan onca toprağın sınırlı bir sermaye ile mamur hale getirilmesi imkânsızdır. Buna göre toprak parçası üzerine vergi(haraç)tarh etmek üreticiye zulmetmek olacaktır (Ebu Yusuf, 1973:156).

Her yıl belli miktar ürün olarak vergilensin diyenlere karşı ise E. Yusuf şöyle cevap verir: “Ürünün fiyatı düşünce sürekli olarak dalgalanmaktadır. Belli bir miktar ürünün alındığını kabul edelim, ürünün fiyatı düşerse, devletin ihtiyaç duyacağı fonlar nereden temin edilecektir? Sınırları bekleyen askerlerin harcamaları nasıl karşılanacaktır?” (Ebu Yusuf, 1973:156).

Bu genel tartmadan sonra E. Yusuf, toprağı vergileme konusunda şu öneride bulunur: “Arazi miktarı ne olursa olsun büyük kamu nehirlerinden sulanan arazilerin ürünlerinden yüzde kırk, üreticinin kendi imkânlarıyla suladığı arazilerden yüzde on, hurma ve üzüm gibi meyve ürünlerinden yüzde otuzüç, yaz ürünlerinden de yüzde yirmibeş alınması gerekir” (Ebu Yusuf,1973:158). Burada belirtilen oranlar daha önce yüzde elli yüzde elli ve yüzde otuzüç idi. Böyle bir politika izlenmemesi durumunda ise üreticilerden güçsüz olanların toprağını elinden çıkarmak zorunda kalacağı, dolayısıyla toprağın belli ellerde toplanarak olumsuz gelişmelere yol açacağı uyarısında bulunur.(Ebu Yusuf, 1973:158)

E.Yusuf, çok erken bir tarihte modern maliyenin son derece önemli bir ilkesi olan vergide ödeme gücü prensibini yakalamış ve bunu geniş ölçüde tartışmıştır. Öte yandan söz konusu prensip, bir düşünürün sadece düşünce sisteminde kalan bir fantezi olmayıp, uzun müddet maliye politikalarının temel bir ilkesi olmuştur. Bu genel ilkenin uygulanmasıyla İslam toplumlarında aynı ve nakdî ranta devlet veya mültezimler tarafından el koyma olayı da sınırlı düzeyde kalmıştır denilebilir.

3.1.5.7.2. Verginin Kanunîliği, Netliği ve Anlaşılabilirliği

Vergi kanunlarının merkezi yönetim tarafından belirlenmesi, net ve anlaşılır olmalıdır. E.Yusuf, modern vergileme yöntemlerinden biri olan verginin hukukîliği prensibinin de müjdecisidir. Ona göre verginin çeşidi, oranı ve toplama yöntemi merkezi yönetim tarafından ayrıntılı olarak belirlenmelidir. Vergi tahsildarları bu kanuna harfiyen uymalıdır. Kanunun öngörmediği bir vergi tahsili ise zulümdür.

Ulaşım ve haberleşme imkânlarının sınırlı olduğu bir ortamda memurların kanunlara uygun hareket edip etmediklerini kontrol etmek son derece zordu. Bu problemi çözmek için de düşünür ilave mekanizmalar önerir. Yönetim ve maaşlar doğrudan halifeye bağlı olan askeri birliklerin taşrada görevlendirilecek vali ve diğer yöneticilerin kanuna uygun

hareket etmelerini sağlamalarını teklif eder. Öte yandan Ebu Yusuf, devlet yönetiminde “kuvvetler ayrılığı” prensibinin önemini de anlamış görünmektedir. Bir tarafta merkezi yasama erki, bir tarafta taşrada icra erki, öbür tarafta da yine taşrada kontrol erkinin birbirleriyle ilişkileri ve toplumsal rol ve fonksiyonları oldukça farklıdır.

3.1.5.7.3. Vergi Teşkilatı Personeli Adil, Dürüst ve Ahlaklı Olmalıdır

Tarih boyunca, keyfiliğe ve zulme en fazla açık olan alan vergi alanı olmuştur. Bu bakımdan İslam bilginleri vergi konusunda çok duyarlı olmuş, haksızlık ve keyfiliğin asgariye çekilebilmesi için sürekli dürüstlük ve faziletli olmayı vurgulamışlardır. E. Yusuf da bu konu üzerinde ciddi olarak durmuş, Halifeliğin bu alanda başarılı olabilmesi için çeşitli önerilerde bulunmuştur. Hatta halifenin başarısını vergi adaleti konusunda göstereceği performansla bağlamıştır. E.Yusuf, zamanında vergileme alanındaki zulüm ve keyfilikten de söz etmekte ve bunun acı sona ulaştıracağına işaret etmektedir (Ebu Yusuf, 1973:258). Zamanındaki bürokraside yozlaşma ve sonuçlarını anlatmaya çalışır. Onun ifadelerinden söz konusu dönemde bazı keyfi ve zalim yöneticilerin aynı ranta elkoyma girişiminde bulunduğu anlaşılmaktadır. Düşünür sözü edilen yozlaşmanın sadece sosyal ve ahlaki sonuçlar doğurmayacağını, aynı zamanda ekonomik sonuçlar da doğuracağı uyarısında bulunur. Zulümle iktisadi gerilik arasında bağ kurarak bu gibi zalimce davranışların sonunda vergi gelirlerinin azalacağı, dolayısıyla hem reyanın hem de devletin zarara uğrayacağını ileri sürer. Özetle E.Yusuf, devlet yönetiminin keyfilikten uzak, hukukun üstünlüğüne bağlı, adil ve şefkatli olmaması durumunda reyanın üretim ve gelirlerinin azalacağını açık ve net bir şekilde kavramıştır. Sözü zulüm ortamının süratle bertaraf edilip, yerine yeni bir adalet ve şefkat ortamının tesis edilmesi gerektiğine getiren düşünür, yeni uygulamanın çeşitli yönlerini de vurgular (Ebu Yusuf, 1973:260).

3.1.5.7.4. Verginin Tahsili İltizama Verilmemelidir

E.Yusuf iltizam konusuna da genel prensipler çerçevesinde yaklaşır. Üreticinin sömürülmemesi, zulme ve haksızlığa uğramaması en önemli amaçtır. Bu husustaki görüşünü net bir şekilde ortaya koymaktadır. Özetle, toplumsal refahın artırılabilmesi için üreticilerin üretme özgürlüğüne sahip bulunması, bu konudaki her türlü engelin ortadan kaldırılması gerektiği, üretip elde etikten sonra her ne surette olursa olsun servetinin elinden alınmaması, istediği şekilde gelecek nesillere miras bırakabilmesi gerektiğini vurgular. Aynı şekilde vergi yoluyla artı-ürüne gerek bizzat devletin gerekse mültezimlerin el koymaması üreticiye ödeme gücünün üzerinde vergi tarh edilmemesi üzerinde ısrarla durur. Aksi durumda üreticinin ya üretim heyecanının kaybolacağı, dolayısıyla daha az üretimde bulunacağı ya da tamamen üretimden vazgeçip kitleler halinde kentlere göç edeceği uyarısında bulunur (Ebu Yusuf, 1973:260).

E.Yusuf'un genel yaklaşımından hareketle, onun çok erken dönemde toplumsal refahla ilgili olguyu vergi miktarı-üretim miktarı arasındaki yakın ilişkiyi, kamu yatırımlarının verimlilik niteliğine sahip olduğuna ait özelliği net bir şekilde kavradığı söylenebilir. Ayrıca sözü edilen genel yaklaşımların sadece fikir jimnastiği düzeyinde kalmadığı, pratikte geniş ölçüde uygulandığı da başka bir üstünlüktür. E.Yusuf'un söz konusu tezlerinin sadece Abbasilerde değil daha sonra gelen tüm İslam devletlerinde önemli bir “doktrin” olarak algılanması da müçtehide ayrı bir özellik kazandırır.

4.Ebu Yusuf'un Dağıtım İle İlgili Görüşleri

Dağıtım problemi, iktisadi bir problem olmaktan çok sosyo-politik bir problemdir. Bu problem özellikle K.Marx'tan sonra ciddi şekilde bilim ve düşünce alanlarına girmiş, geniş ölçüde tartışılmıştır. E. Yusuf'un görüşleri derinlemesine incelendiğinde, son derece sosyal içerikli düşüncelerin ağır bastığı görülür. Aslında yukarıda da ifade edildiği gibi bütün İslam düşünürleri gibi Ebu Yusuf'ta bu konuda Hz. Peygamberi ve onun Halifelerini örnek alır (Ebu Yusuf, 1973:448). Geçmiş yöneticilerin uygulamalarını da örnek göstererek zamanındaki yöneticilerin de aynı şekilde fakir kesimi dikkate almalarını tavsiye eder. Bu bölümde öncelikle İslam ekonomisindeki dağıtım mekanizmalarını ve Ebu Yusuf'un ücretle ilgili yaklaşımları ele alınacaktır.

4.1. Genel Olarak İslam Ekonomisinde Dağıtım Kavramı

İslam ekonomisinde dağıtım üç şekilde safhada ele alınır. 1- Üretim öncesi dağıtım.2- Üretim sürecindeki dağıtım.3-Gelirin yeniden dağıtımı. Birinci safhada öncelikle üretim yapabilmek için maddi kaynakların dağıtımı söz konusudur. Maddi kaynaklar tabiat ve emeği kapsar. Bu kaynaklar ilk işgal ya da fetih yoluyla kazanılıp iktisadi yoluyla dağıtılarak ihya ve ihraz ile üretim gerçekleşir (bu husustaki açıklamalar toprak mülkiyeti konusunda yapılmıştır). Sayılan dört madde de emeksiz üretim sağlanamaz (Sadr, 1980:512). Bu maddi, tabii kaynakların yanında zekât gibi aynı ve nakti kaynakların da dağıtımı yani transferi yoluyla müteşebbis fakat dar gelirli kişilere sermaye ve yatırım fırsatı temin eder. Bu amaçla zekâtın anlam ve mahiyeti özetlenecektir.

Servetin belli ellerde dolaşan bir meta olmasını önlemek amacıyla düşük gelirliilerin teşviki sağlanır. Örneğin zekâtın verilmesinde düşük gelir grupları muafıtır. Hatta yüksek gelir gruplarından düşük gelir gruplarına kaynak transferi sağlanır (Tabakoğlu, 1987:63). Devlet hazinesinin kısımlarından ve harcama yerlerinden anlıyoruz ki; bu kaynakların her birinde düşük gelir gruplarının payları vardır. Devlet Müslim ya da Gayrimüslim farkı gözetmeksizin, düşük gelirliilerin ihtiyaçlarını temin edecektir. Şu bir gerçektir ki; toplumsal dayanışmanın en büyük kaynağı haraç ve zekâttır. Zekât, devletin fakirlere karşı yerine getirmesi gerekli olan zorunluluklardan biridir.

Zekât, düşük gelir gruplarına has, zenginın malındaki belirli bir oran dâhilindeki hakıtır. Bir mala zekât düştüğünde bu mal, mal sahipleri ile düşük gelirliilerin temsilcisi olan âdil devlet reisi arasında müşterek olur. Zekât bir zirai malda gerektiğinde bu mal, yalnız sahibinin değildir. Sulama araçları ile sulanmışsa yüzde doksanı kendisinin, yüzde onu Müslümanlardan düşük gelirli olanlarındır. Böyle bir arazinin sahibi onu sattığında bu alım satım, fakirlere göre bâtıdır. Çünkü o kimse, kendi mülkü içinde sahip olmadığı bir malı satmıştır. Ebû Yusuf'un görüşüne göre "*kişiler kendi rızalarıyla zekâti vermeyecek olursa, bunu devlet zor kullanarak toplar*" (E.Zehra, 1981:155). Zekâtın tahakkuk edebilmesi için kişiler önce mala tam bir mülkiyetle sahip olacaklar, bir nisabın üzerinde üretken mala malik olacaklar ve bir yıl süreyle elde bulunmuş olursa onun sahibine zekât yükümlülüğü söz konusudur. Aynı zamanda nisab sınırını aşan insan borçsun olmalı veya borcu düşüldüğünde kalan değer nisab sınırını aşmış

olmalıdır. Bu haldeki malların cinsine göre yüzde iki buçuk ile yüzde yirmi arasında değişen miktarlarla zekât verilmelidir.

Açıklamalarla genel bir ara değerlendirme yapılırsa; Bu ve benzeri transferlerle 1. Verimlilik artar, 2-Milli geliri yeniden sosyal adalet yönünde dağıtılır,3-Gösteriş tüketimini zarûrî ihtiyaç mallarına aktarır.,kaynak dağılımını düzeltir,4-Atıl geliri azaltır,yatırımı artırır,5- Toplam talebi artırır (Zaim, 1992:94). Üretim sürecinde dağıtım;Emeğe ve emek gelirlerine (ücrete) büyük önem verilmiştir. Fiyat istikrarı ilkesi de öncelikle emeğin ve emek gelirlerinin korunmasını sağlar.

Sosyal hayatta insanlar iki ayrı işleme girerler: Üretim ve dağıtım işlemi, üretim faktörlerinin birbirleriyle kompleks bir ilişki sonucu bireyler tabiatından bazı kazançlar elde ederler. Bu kazancı da, birbirleri arasındaki ilişkileri belirleyen sosyal düzende paylaşırlar. Gelişen ve değişen üretim şekilleri dağıtım anlayışını da değiştirir ve yaşanan sosyal düzen içerisinde son şeklini alır. Bu sosyal düzen, merkeziyetçi ve ademi merkeziyetçi ekonomilerde değişiklikler arz etmektedir.

Dağıtım sistemi yüzünden insanlık, tarih boyunca çeşitli zulümler yaşamıştır. İnsanın zalimliği, ekonomik alanda, dağıtımını adaletsiz olarak yapmasında görülmektedir. Dağıtım konusundaki sosyal ilişkilerde mevcut zulüm ortadan kaldırılabılır. Tabiatından yararlanmak ve tabii servetleri işletmek için insana imkân verilirse o zaman ekonomik alandaki gerçek problem ortadan kaldırılmış olur. İslam dağıtım ve tedavül meselelerine getirmiş olduğu çözümlerle potansiyel zulmü ortadan kaldırılmasında katkıda bulunmuştur.

4.2. Dağıtım Sistemi

İslam ekonomisinde dağıtım sistemi iki temel unsurdan oluşur: Emek ve İhtiyaç

Dağıtımda emeğin rolü: Birçok maddelerin ve servetlerin elde edilmesi emeğin kullanılmasıyla gerçekleşir. İslam ekonomisine göre emek,işçinin ürününe sahip olmasının nedenidir. Emek esasına dayalı özel mülkiyet, insanın ruhunda bulunan tabii bir eğilimdir. Bu eğilim sebebiyle, ferdin emeğine sahip olma şuuru doğar. Kural olarak birey, pay sahibi olacaksa ancak emeğiyle olacaktır. İşçinin emeğinin değer kazanması meydana getirdiği ürüne sahip olma hakkını doğurmasıyla gerçekleşir.

Dağıtımda ihtiyacın rolü: İnsan ihtiyaçlarının sürekli olması nedeniyle “ sonsuz” olarak kabul görmüştür. Mevcut olan kaynakların darlığı nedeniyle tam olarak karşılanamaz. Meydana gelen bu zıtlık kaynakların kullanımında bir seçim yapmayı ve hangi malların nasıl ve ne miktarda üretilip kimlere dağıtılacağı hakkında bir karara varmak gerekmektedir. İslam toplumunda dağıtımın temel karakteri yukarıda işaret edildiği gibi dağıtımın temel karakterini emek-ihtiyaç ikilisi oluşturur. Burada ekonomist M.Bakır SADR, emek –ihtiyaç ikilisini ve dağıtımdaki rolünü anlatırken, bir toplumdaki fertleri üç grupta ele alıyor: 1-Varlıklı İnsanlar(Akli başında, gücü kuvveti yerinde, becerikli ve geçimini fazlasıyla sağlayan insanların grubu), 2- Dar gelirli insanlar (Gücü kuvveti yerinde fakat,ancak kıt kanaat geçinebilen insanlar grubu)3-Düşkün ve benzeri insanlar (Bedeni yetersizlik veya akli bir arıza ve benzeri sebeplerle çalışmaktan aciz insanların oluşturduğu grup) (Sadr ,1980:315).

İslam ekonomisine göre, yukarıda geçen birinci sınıf insanlar, dağıtımda payını emeğine göre alacaktır. Bu gruba giren fertler özel imkân ve kabiliyetlerine göre dağıtımdan payını alır. İhtiyacından fazla da olsa payını alabilir, yeter ki yaptığı faaliyet meşru olsun. Ancak burada önemli olan mi'yar³⁹ nisaptır. Nisabı geçtiğinde vergilendirmeye tabidir. İkinci grupta ise; bunlar, dağıtımdan paylarını bir taraftan emeklerine göre, diğer taraftan ihtiyaçlarına göre alacaklardır. Önce az-çok ne kazanmışlarsa onu alacaklar, sonra da genel refahtan ve sosyal yardımlardan ihtiyaçları kadarını alacaklardır. Çalışmaktan ve geçimini sağlamaktan aciz olan üçüncü grup ise dağıtımdan paylarını sadece ihtiyaçlarına göre alabileceklerdir.

İslam ekonomisi açısından ekonomik problemin kaynağı kıtlık ve dağıtım bozukluğundan gelmektedir. Çünkü İslam düşüncesinde Allah, tabiatı bütün yaratıklara yetip artacak şekilde "bol" nimetlerle donatmıştır. İhtiyaçların artması karşılığında ekonomik problemi, doğal servet ve insan-nimet ilişkilerine ait koyduğu hükümlerle çözmüştür.

4.3. Ebu Yusuf'un Ücretle İlgili Görüşleri

4.3.1. Ücret

İslam'da emek kavramı oldukça geniş kapsamlı ele alınmıştır. Bu geniş emek-işçi ilişkisi geniş bir ücret anlayışına yol açar. İslam Hukuku'nda da ücretler bahsi bütün önemli fıkıh kitaplarında "kiralama (icare)"⁴⁰ bahsi altında incelenmiştir. Burada bazen E.Yusuf'un doğrudan görüşlerini, bazen de onun görüşlerini hareket noktası (me'haz)alan müçtehitlerin görüşleri ele alınacaktır.

4.3.2. Ücretin Kapsamı

İşin cinsi ve nevi ne olursa olsun, emek, her zaman piyasa malı gibi arz ve talep kanununa tabi bir«meta»işlemi görür. İslam iktisat sisteminde emek alınıp satılmaz. Ücret sözleşmesinde emeğe takdir edilen ücret, emekten doğacak hakiki veya hükmi menfaate karşılıktır. Onun için emeğe takdir edilen ücretin, sağladığı menfaate göre takdir edilmesi lazımdır. Temel kural bu olmakla birlikte eğer ücret sözleşmesinde çalışma gün ve saatleri belirtilmiş ise bu menfaat takdiri ve meşru olur. Burada menfaat söz konusu olduğu için gelirden aldığı bu paya emeğin fiyatı denmez, çünkü, satılan emek değil, emekten doğan ve sözleşmeyle ortaya çıkan menfaattir(Serahsi.1993:II-217).

Temelde ücret, emeğin kira bedelidir (Tabakoğlu, 1987:64). Bu kiralama, ücret

³⁹ Mi'yar: Usulü Fıkıhta önemli bir terimdir. Ölçü anlamına gelir. Bedeni ibadetlerden mi'yar "vakit",ekonomik ibadetlerde de mi'yar "nisap"tır. Örneğin: vakit girmeyince namaz ve oruç ibadeti farz olmayacağı gibi, nisaba ulaşmayınca da zekat, kurban ve diğer mali ibadetler farz ya da vacip olmaz.

⁴⁰ Fıkıh literatüründe icara, "Bir ıvaz karşılığında menafî(menfaatlar üzerine yapılan bir akitir."bknz:el Merginani,el Hidaye şerhu Bidayetü'l Mübtedi,Tarihsiz,C:3,s:231 Menfaat(çoğulu olarak Menafî) İktisatta menfaat :Mal ve hizmetlerin ihtiyaçları karşılama özelliği veya tüketim sonucunda tüketicinin elde ettiği tatmindir. Yani iktisattaki anlamıyla faydadır ki bunun subjektif ve ferdi bir kavram olup ahlaki,felsefi veya siyasi bir özelliği yoktur.(Yığıtbaşı,Ş.,1989:11):

karşılığında menfaattar üzerinde yapılan sözleşmedir. Menfaatleri satmak, menfaatin somut bir şey olmaması nedeniyle satmak doğru olmasa da insanların o şeye ihtiyacı olduğundan emeğin kiralanması uygun görülmüştür. Bu nedenledir ki; Hz. Peygamber “işçiye alınının teri kurumadan ücretini veriniz” diyerek önemine işaret etmiştir (İbni Mace, 1-178).

Emek ücretle kiralandığına ve emeği kiralanan kimse onun karşılığı olduğuna esnaf, zanaatkâr veya doktor, mühendis olsun onların tamamının kazançları ücret kavramına dâhildir. İşçi iki kısımda ele alınır:1- Başak bir işe bakmamakla yükümlü olan çalışanlardır. Bunlar zamanla kayıtlıdırlar (Ecîr-i Has). 2-Müşteriden başkasına çalışmama kaydı olmayan işçiler (Ecîr-i Müşterek)dir. Ücret insan emeği karşılığı diye tanımlandığına göre her iki türden olan işçiyi de kapsamaktadır.

4.3.3. Ücret Çeşitleri

Ücret ikiye ayırarak kısaca incelenir:1- İşçi ve işveren anlaşma ile tespit edilen ücret. Buna “Ecr-i Müsemma”⁴¹ da denir. 2- Tarafsız kişilerce tespit edilen ücrettir. Buna da Ecr-i Misil denir. Alım satım sözleşmelerinde geçen bedel gibi kira sözleşmesindeki bedel aynıdır. Çünkü işçinin emeğini kiralama sözleşmesindeki bedel, satış muamelesindeki bedel gibidir. Bilirkişilerce belirtilen ücret an az iki kişinin hakemliğinde tespit edilir. Bu konuda göz önünde bulundurulacak iki husus vardır:1- Aynı işte işçiye denk başka bir şahsa,2-Sözleşmenin yapıldığı yer ve zamana bakmak. Bilirkişiler ücret üzerinde uyuşamazlarsa yapılan farklı değerlendirmelerin ortalaması baz alınır (Ali Haydar, H.1330:I-675).

Kiralamada menfaatin belirtilmiş olması, kiraya konu olan şeyin cinsine göre değişir. Sarf edilen emeğe göre ücret de farklıdır. Canlı ve cansız varlıkların her birinden elde edilen menfaat ancak anlaşılabilir şekilde kullanılmalıdır. Hizmet aktinde ücretin belirli olmayıp bir menfaat da gerçekleşirse “*bâliğamma belağâ*”⁴² ücret gerekir. Ücret de iki yolda biriyle olur; ya hakkında nass⁴³ vardır o yolla tespit edilir veya toplumun kahir ekseriyeti tarafından vicdanen tatmin edici bir ücret tespiti yapılır.

İslam’da sosyal tabakalaşma yoktur. Sürekli işveren ve işçi, ücretleri konusunda mücadele veren iki sosyal sınıf olarak görülmemektedir. İslami esaslara göre faaliyet gösteren, sınıf farkı tanımayan sendikalar kurulabilir. Böyle bir ekonomide sendikalar, piyasayı suni olarak bozan ve emek arzını sınırlayan politikalar izleyemezler. İbn Kayyim el Cevziyye piyasa normalinin üzerinde ücret almak için ücretlilerin birleşmelerini ve yapay ücret artışlarına sebep olmalarını sakıncalı görmektedir. Genel olarak israf yasaklanmış ve toplumda yaşam standartları sağlanmıştır. Ancak zengin kabul edilen kimseler ile yardıma muhtaç kimseler arasında elbette bir harcama farklılığı olacaktır. Ancak bunun da İslami bir çerçevesi vardır.

⁴¹ Muayyen ücret veya Ecr-i Müsemma; akit anında kararlaştırılan ücrettir.(Mecelle,M:415)

⁴² Bunun anlamı, işçinin yaptığı iş o piyasa şartlarında ne kadar ücret ödemeyi gerektiriyorsa o kadar ücret takdir edilecek demektir.

⁴³ Sözlükte "metin, delil" gibi anlamlara gelen nass, İslâm literatüründe genel olarak âyet ve hadisleri ifade etmektedir. Fıkıh usulünde ise, gönderiliş gayesine uygun olarak, manasına açık bir şekilde delalet eden lafızdır.

4.3.4. Ücret Haddinin Tespiti

Ücret tespiti⁴⁴ yapılırken işçinin ihtiyaçları göz önüne alınmalıdır. İşveren devlet ise adil bir ücreti takdir etmelidir. Devlet memurlarının alacağı maaşlarda yeterlilik ilkesi geçerlidir. Kamu personelinin rahat ve adaletli çalışabilmeleri için yeterli maaş almaları gerekir. Hz Peygamber, “Kim bizim işimize atanırsa, evi yoksa ev edinsin, bineği yoksa binek edinsin, hizmetçi yoksa hizmetçi edinsin. Bu mal dışında bir şey alan kıyamet gününde hırsız veya hain olarak gelir⁴⁵” şeklinde açıklamada bulunur (İbn-i Zinceveyh, 1986:2-594). Bu Hadis, kamu personeli maaşlarının tespitinde gözetilmesi gereken hususlara ışık tutmaktadır. Buna göre; Kamu personelinin konut ihtiyacı karşılanır. Taşıt sağlanır, bunlar için hizmetli görevlendirilir. Bu tespitler, memurun ve işin özelliklerine, görevlinin statüsüne göre değişiklik gösterebilir. E.Yusuf, Kitabü'l Haraç'ta, ikinci Halife Ömer'in uygulamalarını örnek göstererek memura muhtaç olmayacakları ücretin verilmesi taraftarı olduğunu belirtiyor. Bu uygulamanın memurlar için geçerli olduğu gibi, bizzat Halife ve yakın memurları için de uygulanması hususunda tavsiyede bulunur.

4.3.5. Ücrete Hak Kazanma Zamanı

Alışveriş sözleşmesini kıyas ederek , ücret konusu için de sözleşme yapılır. Bir Hadis'te “Kim bir işçi istihdam ederse, ona ücretini bildirsin” ifadesi yer alır. İşten meydana gelecek olan fayda birden değil de zaman la ortaya çıkar. Faydanın ortaya çıkmasıyla ücret de tahakkuk eder. Ücret akti içerisinde ücretin ödenme şekilleri belirtilmiş olmalıdır. Ücret aktinde belirtilmemiş olsa da, iş bittiği anda ücret tahakkuk eder. Belirli bir sözleşmesi tahakkuk ettikten sonra iş verenin belirlediği işi gören işçinin bu hizmetinden doğan menfaat (bu bir mal da olabilir) işverenin mülkü olur. Bu hak, hizmetten menfaat meydana gelsin ya da gelmesin, işveren tarafından işçiye garanti edilen ücretin karşılığıdır. Eğer zamana bağlı(saat, gün, hafta) ve karşılığında belirli bir ücret şeklinde sözleşme yapılmamış ve işçinin gördüğü iş meşru işlerden biri de meydana getirilen ürün işverenin değil, işçinin olur (Serahsi, 1993:11-217). Bu konudaki uygulamalara bir çok Hadis dayanak olarak gösterilebilir.

İslam tarihinde ücret seviyesi, iktisadi zenginlik doğrultusunda bir seyir izlemiştir. İslam'ın ilk yıllarında oldukça düşük olan seviye, fetihler sonunda gerek saraylardan ve gerekse gayri Müslimlerin mabetlerinde saklamış oldukları altın ve gümüşün Müslümanların ellerine geçmesi ve böylece İslam devletinin zenginleşmesi ile yükselmiştir. Verilerden çıkarılan sonuçlara göre , ücretler yeterlilik prensibine göre tespit edilip , tamamen işin mahiyetine göre takdir edilir.

⁴⁴Resmi ücret,toprak cinsinden belirlenir. Torağın emek verilerek ihyasından sonra özel mülkiyete intikal edeceği belirlenmişti. İhya kolektiftir. Yani; beraber çalışılır, topraklar verimli hale getirilir, üstüne binalar kurulur sonra verilen emek mukabili bu topraklara ve binalara sahip olunur. Bunun anlamı, ücretler toprak cinsinden belirlenecek demektir. Üretimde ücre, serbest piyasaya göre belirlenir. Yatırımlarda ise ücretler tarifelenirilmek suretiyle çalışan herkes bu tarife üzerinden ücret alır. Burada olan husus, çalışanların ücretlerini bilmiş olmasıdır.(Karagülle,1993:105-109)

⁴⁵ Ebû Dâvud, “İmare”, 10; Hanbel, IV/229

5. Ebu Yusuf'un Faiz Hakkındaki Görüşleri

İktisadi hayat, ticari ve mali hayattan ayrı düşünülemez. Bu iki konu kompleks olarak genel iktisadi düzende yerini alır. Temel kaynak Kur'an'da geçen "riba" kelimesi kök olarak "ra-be-ve" dir. Bu kelimeye artmak, gelişmek, yükselmek ve kabarmak gibi anlamlar verilmiştir. Faiz demek olan "riba" kelimesi aynı köktendir. Onunla anamal üzerinden malın artıp çoğalması anlatılmaktadır. Nitekim Kur'an'da bu anlamda kullanılmıştır⁴⁶. Bu ayetten açıkça anlaşıldığına göre anapara üzerine gelen her artışa faiz adı verilmektedir. Ancak Kitap, her bir artış ve fazlalığı, sırf artış ve fazlalık olduğu için haram kılmıştır. Haram olduğu belirtilen artış ve fazlalık, özel bir tür olup, buna "riba" diye söz edilmektedir (Mevdudi, 1985:103,104). İslam açısından ticari hayata müdahale faiz ve ihtikâr yasağı ile yapılan doğrudan müdahale sistemi ve düzeni diğerlerinden tamamen ayrı tutar. Bu bölümde E.Yusuf'a göre faiz konusuna dair bakış açısını tespit etmeye çalışılacaktır.

5.1 Faiz Tanımı ve Kapsamı

a) Vade sonunda iade edilmek üzere başkasına kredi olarak verilen anaparaya ilave olarak borçlu tarafından alacaklıya ödenen bir bedeldir. "Faiz, paranın kirasıdır." Şeklinde de ifade edilir. İslam ekonomisinde faiz, çok kesin ve sert bir biçimde yasaklanmıştır.⁴⁷ Riba, İslam öncesi Arap toplumunun elinde çok etkili bir istismar aracı niteliğinde idi.

İslam öncesi faiz üç şekilde uygulanıyordu: a) Ödünç verilen miktarın dışında, konulan vadenin sona ermesiyle istenilen fazlalık ödenmediğinde ilave ediliyor. Ve borca yeni bir borç daha ekleniyordu.

b) Ödünç verilirken, asıl borca ilave bir faiz ödemesi şartı koşulmaksızın, belli bir vade sonunda ödemek şartıyla borçlunun bunu kabul etmesi zorunluluğu doğuyordu.

c) Vadesi gelmemiş borcun gününden önce ödenerek borç tutarından yapılan indirim şeklinde cereyan eden ıskontolar da faiz hükmündedir.

5.1.1 Müçtehitlere Göre Faiz

İslam'a göre haram olan faiz olgusunun gerçekleşmesi için iki illetle illiyet bağı kurulması gerekmektedir. Bunlar cins ve miktardır. Buna göre cins ve miktar bulunduğu bir fazlalıkla yapılan mübadele ile fazlalık olmamakla beraber zaman faktörünün dâhil edilmesiyle yapılan mübadelede kesin olarak faiz gerçekleşir. Yasaklanışının sebebi ise haksız kazancın önlemesidir. Yapılan bu çeşit mübadele bir fazlalığın, mübadelede bulunanlardan diğerine karşılıksız bir biçimde ödenmesidir.

⁴⁶ "Allah ribanın bereketini giderir ancak sadakaları kat kat artırır"(Bakara,27)" "Eğer gerçek müminlerseniz, faizin arta kalan kısmından vaz geçiniz. Bu gûnahtan dönerseniz anaparanız sizindir."(Bakara,278)" "İnsanların mallarından (ana paraları üzerine) artış olsun diye vermiş olduğunuz her bir riba, gerçekte Allah katında artmaz (Rum:39)"

⁴⁷ "Allah, alış verişini helal, faizi ise haram kıldı. Bundan önce kim Rabbinden kendisine öğüt gelip de faizden vaz geçerse ona, işi hakkındaki hüküm de Allah'a aittir. Kim de tekrar faize dönerse onlar o ateşin yârândırlar ki orada ebedi kalırlardır.", "Allah faizin bereketini tamamen giderir. Sadakası verilen malları ise artırır. Allah(haramı helal tanımakla ısrar eden) çok kafir , çok günahkar kimseleri sevmez."

Faiz bu çeşitleriyle sermayedara faiz geliri transferinin büyük bir kısmının dolaşıma katılmamasına ve böylece belirli bir kesimin elinde servet birikiminin toplanmasına neden olur. Bunun sonucu olarak da genel refahın azalması ortaya çıkar. Faize bir alternatif olarak kar ortaklığı düzenlemeleri politikası ikame edilmesi tamamen İslami bir kurum olan “*Mudaraba*” sistemidir. Mudaraba (yani kar ortaklığı) fakihlerce de uygun görülmüştür. Mal ve hizmetin İslam ahlakının gerekleri uyarınca denge ve sorumluluk aksiyomlarına göre; değişmesine elverişlidir. Yani; mali işler şu iki ihtiyaca karşılık verilmelidir. a)Anlaşma taraflar önceden karşılıklı anlaşma oranına göre toplam kardan gereken payı almalıdırlar. Bu payın, toplam kar hacmiyle –pozitif, negatif ya da sıfır olsun – değişmesine elverişlidir. Birlikte alındıklarında bu ilkeler kira bedelinin, iş şartlarının değişmesiyle değişen bir kazançlar fonksiyonu olması gerektiği şeklinde bir görüşe götürür. Burada dikkat edilecek bir noktanın hesaba katılması gerekir: Kârların dağılımı prensibine yönelmek sanki faizin yaptığı fonksiyonu yerini getirir mi? Tartışmalı bir konu olarak karşımızda durmaktadır?⁴⁸

Mudarabe veya grad şirketi, emek sermaye ortaklığına dayanan bir ortaklıktır. Sermayenin nakit cinsinden olması, miktarının belli olması, hazır olması ve oranlarının belirli olması, karın sermayeden değil kazançtan verilmesi ve kardan bir taraf için belirli miktarın şart koşulmaması gerekir. Mudarebe ortaklığında mudarib (emek sahibi)emindir.⁴⁹ Anlaşma bozulduğu takdirde sermaye sahibi karın tamamını alır. Bu durumda emek sahibi işçi sayılır. Emsal ücret sözleşme anında anlaşılan miktarı aşamaz. Eğer kar yoksa Ebu Yusuf’a göre, emsal ücret dahi verilmez. İbn-i Teymiyye, fasit mudarebe emsal ücret değil, ”emsal kar” verilmesini adalete daha yakın bulur. Ona göre, aktin sahih olması halinde nasıl belirli bir pay verilirse, fasit olması halinde de benzeri gerekir. Yani emsal kar verilir. Kar veya nema yoksa bir şey gerekmez (Cevziyye, 1971:251).

Günümüzde faize alternatif olarak kabul edilen kara ortaklık sistemleri, bankacılık sektöründe büyük bir uygulama alanı bulmuştur. Klasik bankacılıkta para alıp satma gib bir fonksiyon yüklenirken, İslam ekonomisinde paranın ticareti haramdır. Ebu Yusuf’a göre faizin tahakkuk etmesinde mekân unsuru söz konusu olmaz. Müslümanlar arasında faizin oluşması yasaklandığı gibi, zimmî⁵⁰ ile de faizli mübadele,« ***Müslümanların yaşadığı ve vurgulanarak ifade edildiği gibi tamamıyla hâkim olduğu*** » ülkelerde haramdır. Bunun gibi zimmî ile müslümanın dar-ül harpte de faiz mübadelesini uygun görmemiştir.

⁴⁸ İbn-i Hazm ‘ a göre Mudaraba müessesesinin ne Kuran’da ne de herhangi bir Hadis’te temeli vardır. O yalnızca İslam öncesi Arapların uygulamasıydı. «Mudarebe İslam öncesi Arapların bir göreneğiydi ve Arabistan’da uygulanmaktaydı. Kureyş kabilesinin ticarettten başka bir geçim kaynağı yoktu. Yaşlılar, kadınlar, çocuklar ve yetimler bir miktar kar için sermayelerini mudarabe usulünce tüccarlara verirdiler.. (Nakvi,1985:175)»

⁴⁹ Mecelle, Madde:1413-1414

⁵⁰ İslâm hukukçularına (fakihlere) göre zimmî ya da ehl-i zimme, anlaşma gereği cizye verme yükümlülüğünü (bkz. Tevbe Suresi, 29'uncu ayet) yerine getirmelerine karşılık İslâm ülkesinde (dârüliislâm) sürekli oturma hakkına sahip olan, bir İslâm devletinin gayrimüslim vatandaşlarıdır.

5.1.2 İslam Ekonomisinde Faiz Çeşitleri

İslam bilginleri, tartılan veya ölçülebilen bir cins malın, kendi cinsi karşılığında peşin olarak, fakat ziyadesiyle mübadele edilmesi halinde doğan fazlaya “Riba-el Fadl”, tartılan veya ölçülebilen bir cins malla, veresiye olarak mübadele edilmesi halinde doğan faize de “Riba en Nesie” adını vermektedir. Faizle ilgili “nass” lar ve kaynaklarda bu nasslar ile ilgili bilgiler tarafından yapılan açıklamalara bakıldığında bu ayırımların haramlığı bakımından hiçbir önemi olmadığı anlaşılır. Yani gerek ribe’n nesie ve gerekse de ribe’l fadl şeklinde, gerek üretime yönelik kredilerde olsun, gerekse tüketim için yapılan borçlanmalarda olsun, faizin her çeşidi ve şekli kesin olarak yasaklanmıştır (Karaman, C:2,220-223). İki temel kaynak Kur’anda ve Hadis’ te açıkça faiz ve faizcilik yasaktır.

1-Ribe’n nesie (Tehir veya gecikme faizi): Alış verişlerde cereyan eden bir faiz şeklidir. Gerek cinsleriyle, gerek miktarlarıyla, gerekse başka cinslerle miktarları eşit olsa bile, vadeli olarak mübadele edilmeleri durumunda cereyan eden faizdir. Altın altınla, gümüş gümüşle, gümüşün altınla vadeli olarak mübadeleleri, miktarları eşit olsalar bile erteleme faizine girerler. E.Yusuf’a göre ölçü ve tartı ile alım satımı gerçekleşen maddelerde vadeli satış yasak kapsamına girer. Burada zaman faktörünün alıcı tarafından kısaltılması, satıcı tarafından da uzatılması ile ortaya çıkan fark faizdir (Serahsi, 1993: C:XI-113; Merğınani, 1965: C:IV-279).

2-Ribe’l fazl (Fazlalık faizi) Ağırlık ve hacim ölçüleriyle ölçülen malların kendi cinsleriyle peşin olarak fazlalıklı bir şekilde yapılan mübadelede söz konu olan faiz türüdür (Bilmen, 1971:C:VI-105). Hanefi mezheb anlayışına göre fazlalık faizi iki nedenle gerçekleşebilir. Birincisi: Mübadele edilen şeylerin cins birliği, ikinci; ölçü birliğidir. Mübadele edilen mallardaki kalite farkı dikkate alınmaz (Serahsî, 1993:C-XII:113).

5.1.3. Kredi ve Faiz

Ödünç muameleleri müctehitlere göre “ıvazlı akitler” başlığı altında incelenmektedir. İvazlı (bedelli) akitler ise, karşılıklı borç doğurma esası üzerine kurulmuş bulunan, taraflardan her birinin bir şey vererek karşılığında yine bir şey aldığı akitlerdir (Karaman, 1982:II-57). Kredi muamelelerinde hayır anlayışı vardır ancak bu tamamen hibe şeklinde düşünülmemelidir. Çünkü kredi veren, vermiş olduğu ödünçü borç isteyen kimseden geri almak üzere vermektedir. Buradaki hayır, ödünç veren kişi ya da kurumun ihtiyacı olan krediyi ödünç olarak vermesidir. Çünkü borç alan geri vermek üzere almaktadır. Borçlu krediyi verene fazla bir ödeme yapmıyor, sadece almış olduğu borcun mislini ödemiş oluyor. Ebû Yusuf, burada geri ödeme yapılırken ilk günkü değeri üzerinden ödeme yapılmasını şart koşmaktadır. Kredi verenin borçludan geri ödemeyi yaparken herhangi bir fazla ödeme talebinde bulunmaksızın, ihtiyaç kredisini vermesini başlangıç itibarıyla hayır saymaktadır fakat borç geri istenince bu durumda ivazlı muamele olduğu ortaya çıkar. Kredide cari olan şart, karşılıksız bir fazlalık (buna faiz de denir)ise, kredi karşılıksız değil de ivazlı durumuna dönüştüğünden faizin tarifindeki ıvaz terimi gerçekleşmiş olur (Merğınani, 1965:C-5,273).

Çeşitli fıkıh kitaplarında, asıl borcun üzerine bir fazlalık şart koşulmuş ise bu fazlalığın faiz olduğu hususunda bir icma olduğu görülmektedir. Hatta müctehitleri çoğu özellikle, E.Yusuf, borç alınan şeyin geri ödemesinin yapılacağı yerin bile, alacaklı tarafından (kendisine menfaat sağlayacak bir yer olarak)önceden tespit edilip şart koşulması halinde, bu şart geçersiz sayılıp, borçlunun buna uymasının gerekmeyeceğini ifade eder (İbn-i Abidin, Dürrü-l Muhtar, C:IV-174). E.Yusuf, kredi muamelelerinde menfaat şartına cevaz vermez. Ancak, mumele-i şeriyeye denilen ve hukuki ve iktisadi zorunluluktan doğan bazı uygulamalarda bulunan çareler geçerlidir.⁵¹ E.Yusuf'a göre piyasayı canlandırma, umumi menfaate yararlı olan bir sonuç doğurması bakımından bey'- iyne ⁵² denilen satışlar ve muameleler geçerlidir. Fakat bu mübadele çeşidinin diğer müctehitlere göre tartışmalı bir konu olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Anlaşıyor ki; bir muamelede önceden şart koşulan fazlalık faiz olur,bu da yasak işlemlerdendir. Böyle bir işlem yapıldığında talep edilecek olan fazlanın riba olacağı, bundan dolayı alacaklının borçludan böyle bir fazlalığı istemenin söz konusu olamayacağı eserlerde yazılıdır.

5.1.4. Paralı Ekonomide Faiz

Kapitalizm yalnızca, ribayı kaldırmakla İslamileşemez Aslında temelinde Protestan ahlakın değerlerine İslami değerleri enjekte etmekle uygun olacağını düşünmek yersiz ve gereksizdir. Bunun gibi sosyalist ekonomide faiz kurumunun olmaması, onu İslam ekonomisine yaklaştırmaz. Temel kaynak Kur'an 'da faize temas edilerek kesin bir yasak vardır.⁵³ Kısaca; Faizi, ekonomik problemlerin çözümü için bir yol bulma seçeneği olarak problemin içinde kaldığı müddetçe İslam ekonomisinin bir parçası olamaz. Faiz oranının yükseltilmesi politik bir araçtır ancak, amaç değildir (Nakvi, 1985:140-141).

Klasik Fıkıh kitaplarında altın ve gümüş madenlere yaratılış bakımından para denilirken, itibari değere taşıyan ve katkı maddeleri kullanılarak değeri düşürülen (mağşuş) paralar ile ufaklık paralar (yani;iki maden dışında ayrı basılan paralar dır ki buna da «semen»denir. Bununla halk günlük ihtiyaçlarını karşılamak için kullanır. Fülüs denilen paralar ise genellikle demir, bakır ve bunların kalay, kurşun gibi olan alaşımlarından basılırlar (Serahsi, 1993:C-XII-137). Bu para tanımlamaları Hanefi ve diğer fikhî ekollerde de kabul edilir. Kâğıt paralardaki hükümler fülüse kıyasla konur. E.Yusuf'a göre bu tip mübadele araçları para olarak kabul edilse bile altın ve gümüş gibi aynı hükmü taşımazlar. Ancak alış verişlerde para olması açısından aynı hükme tabidir. Yani; faize konu olurlar. Paranın değer kazandığı veya kaybettiği zamandaki durumda E. Yusuf'a göre borçlu, paranın mislini vermez kıymetini verir. Paranın değeri yükseldiği veya düştüğü zaman alış veriş olduğu gibi cereyan eder., müşterinin cayma hakkı yoktur. Satıcı da parayı ancak alış- veriş anındaki kıymeti üzerinden isteyebilir (Serahsi, 1993:C-XIV-26-30; Bilmen, 1971:C:VI-39). E.Yusuf, alışverişte

⁵¹ Hanefi mezhebinin önde gelen fıkıh kitaplarından Feteva-ı Hindiyeye'de buna benzer bir çok olaylar vardır.

⁵² Bet'i iyne Satılan bir malı bedelinden daha ucuz bir fiyatta geri almak anlamına gelir. Bu nedenle ödünç para alırken başvuru olan bir usul olup, amaç satım akti içinde faizi gizlemektir. Bu çeşit bir muameleyi E. Yusuf dışında diğer fakihler eleştirmişlerdir.(Bilmen, 1971;C:VI-101)

⁵³ 3. Sure,130. Ayet.

paranın kıymetini esas almıştır. Paranın alım gücü düştüğünde fülüs paralar karşılığında edinilen borçlar paranın ilk günkü değeri üzerinden ödenebilir. Aradaki fark faiz olmaktan çıkar.

5.1.5. Vade farkı ve Faiz Ayırımı

İslam'da ticaret (alış veriş) yolu ile elde edilen kar helal faiz yoluyla elde edilen fazla da haramdır. Alım- satım işi, peşin ve vadeli olmak üzere iki türlü yapılmaktadır. Vadeli satışlarda peşin ödeme arasında yani zaman bakımından bir fark ortaya çıkıyor. Acaba faiz midir, değil midir? Müçtehitler daha sonra bedeleinin ödenmesiyle taksitle satışların cevazına dair görüş belirtmişlerdir. Ancak burada vadenin ve taksitlerin sonunda anlaşmazlık çıkmayacak şekilde tayin şartı konulmuştur. Şu kadar var ki; her vadeli satışta vade farkı bulunmayabilir. Fakat vade farkının bulunması da öteden beri var ola gelmiştir. Ebu Hanife'ye göre bir malın peşin ya da vadeli satışı karşısında verdikleri kara belli ise bu satış geçerlidir. Satış sözleşmesinde vade farkının uygunluğunu anlamak için iki tür satış şeklini kısaca görmek yararlı olacaktır:1-Iyne 2-Bey' bil Vefa

1- Iyne Bir kimseye bir malı veresiye satıp aynı şahıstan daha düşük bir fiyatla satın almaktır. E. Yusuf, eleştirilmesine karşın böyle bir mübadeleye piyasayı canlandırdığı için cevaz vermektedir. İbn-i Abidin de mübadele esnasında üçüncü bir şahsın araya girmesini şart koşar (İbn-iAbidin, C:IV-289).

2-Bey' bil Vefa: Bu unvanla yapılan alış verişler uygun görülmüştür. Bir malı parasını iade etmek şartıyla satmak demektir. Bu tip bir alışveriş İbn-i Abidin tarafından ğarar ve cehil gibi bozucu şartlar olması nedeniyle uygun görülmemiştir (İbn-i Abidin, 4-134).

5.1.6.İslam Ekonomisinde Para

İslam öncesi dinar ve dirhem paralar kullanılmaktaydı. Dinar altın, dirhem gümüş paradır. Yani çift para sistemi geçerliydi. Bu sistem İslam'dan sonra da değişmemiştir. Ancak, para konusunda her türlü kandırma(kalpazanlık veya tağşiş)ve her türlü haksız iktisap da yasaklanmıştır.⁵⁴ Günümüzde paranın yerine getirdiği fonksiyonlar ne ise o dönemde de aynı fonksiyonlara haiz olduğu belirtilmelidir.

Altın ve gümüş paraların yanında bakır paralar da tedavüle çıkmıştır. Bilginler altın ve gümüşün alışverişlerde her zaman ve her şartta bir mübadele aracı olarak kabul edilebileceğini belirtiyorlar. Ancak kaynaklar ufaklık para olarak bakırın kullanıldığını da belirtmektedir. Ufaklık para denen «fels» in ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak belli değildir. Hakkında nass olmadığı için içtihada konu olmaktadır. Hanefi görüşüne göre, altın ve gümüş dışında bakır kurşun, demir gibi madenlerden yapılmış fülüs da zekâta tabidir. Sonuç olarak para sayılan madenler dışındaki maddelerden de kabul edilir. Bu diğer madenlerden yapılmış olanlar da para olma şartı yaratılıştan bir değeri

⁵⁴ Ebu Davud, Sünen. Hadis No:3449,İbn'i Mace, Sünen, Hadis No:2263, Maverdi, Ahkam-ı Sultaniye,173-174

olmadığı için sadece devlet tarafından örfen para olarak kabul edilmektedir (Serahsi, 1993:C-12-137).

5.1.7. Paranın Değeri ve Fiyat İlişkisi

Altın ve gümüş paralara yabancı madde karıştırılarak değer düşüklüğü yapılır ki buna “tağşiş” denir. Elde dolaşan ve gümüş paralara yakın renkteki madenleri karıştırarak piyasaya sürmek madenin gerçek kıymetini düşürmek olur ki bu aldatmaya yönelik bir davranıştır. Tağşiş, insanların mallarını batıl yollarla yemektir.(İbn-i Abidin, C:4-98)Genel olarak karışım miktarı belli olmayan mallarla alış-veriş yapmak doğru değildir. Madeni paralarda tağşişe gitmek, fiyatları artıracak ve değersiz mal ve ya para sanki değerliymiş gibi muamele görecektir ki bu hal hile yoluyla haramdır. Ebu Yusuf’a göre; parada esas olan, ölçüye göre değil, tedavül eden paranın durumuna göre değerlendirilmesidir. Onun devrinde paralar tağşiş edilmiş, ayarı değiştirilmişti ona göre karışımı fazla olan paralarda tartıya göre hesaplanmamış halkın itibarına göre hesap edilmiştir. Paranın miktarı da önemlidir. Altın ve gümüş paralarda fayda ancak miktarında bulunur. Paranın kendisi ihtiyacı tatmin etmez ancak alacağı mal miktarı ihtiyacı karşılar. Onun için altın ve gümüş oldukları zaman ağırlıkları ve ağırlıkların sabit olması önemlidir. Hz. Muhammed kendi döneminde, ihtiyaç hali dışında Müslümanların kendi aralarında tedavül eden madeni paraları kırpmaktan yasaklamıştır (İbn-i Abidin, C:4-108). Paranın kırılması, küçültülmesinden tutun da paraların eritilmesi ve külçe yapılmasına kadar varan bir yasaklama söz konusudur. Bu nedenle paranın kırılması, yeryüzünde fesat çıkarmak demektir (Damad, 1912:C2-123).

5.1.8.Paranın Kıymeti

Bir malın diğer malla mübadele oranına kıymet denir. Kıymeti, malın yerine geçtiği için bu adı almıştır (Serahsi, 1993: C12-169). Paha da bir (tutarı veya fiyatı)kıymet ve bedel anlamına gelen “semen” kelimesiyle anlaşılır. Fiyat (=semen); Satıcı ile alıcının, üzerinde karşılıklı anlaşmasıyla oluşur. Kıymet ise eksik veya fazla olmaksızın, bir şeyin değerini ölçen ölçektir (İbn-i Abidin, C4-51). İslam ekonomisinde kıymet ölçüsü altın ve gümüştür. E.Yusuf “altın ve gümüş, eşyanın kıymetini bilmede en iyi bilme aracıdır” der. Örneğin; zekâta ticaret eşyasının kıymeti altın ve gümüş nisabına ulaştığı takdirde farz olur. Çünkü bu iki madde eşyanın kıymetini ölçmede eşittirler (Merğınani, 1965: C1-74; Serahsi, 1993:CII-193; İbn’i Abidin, CII-31). Altın ve gümüşün kıymetleri ise diğer mallarla değil birbirleriyle ölçülür.

Büyük düşünür Serahsi; “ *bir şeyin maliyeti o şeyin kıymetinden ibarettir*” şeklinde tanımlama yapar (Serahsi, 1993:CXI-78). Burada geçen “maliyet” , o günün değişim değeridir. Nitekim ticaret mallarında zekâtın farz olması, malların bizzat kendileri itibariyle değil, «maliyeti» ve «mütekavvimliği »de onun sağladığı fayda ile ölçülür. Bunun için malların kıymeti, menfaati değıştikçe doğru orantılı olarak değışir (Hüsrev, C:II-264). Bu görüş mallara dair bir görüştür. Parada ise istikrar geçerlidir. Bir malın kıymetinin düşmesi insanların o mala olan rağbetlerinin(talep esnekliğinin) azalmasına bağlıdır.(Serahsi, C:XI-78) Bu nedenle malın altın ve gümüş olması fark etmez günlük rayiç bedeli önemlidir. Kıymet değışmesinden dolayı fülüslere dayanan bir şirketin

kurulması E.Yusuf'a göre uygun görülmemiştir. Çünkü bu her gün ve her saat değişen bir durumdur. Diğer madeni paraların piyasa kıymeti bolluk ve kıtlığa göre değişir (Serahsi, 1993:CXI-160). Paranın piyasadan çekilmesi, tedavülden kalkması veya piyasada kalmaması, sarraflarda bulunsa bile çarşı ve pazarlarda bulunmaması anlamına gelir ki, böyle paralarla yapılan satışlarda ödemeler E.Yusuf'a göre kıymetleri ile yapılır. Paranın değeri yükselme veya düşme durumunda borçlu, E.Yusuf'a göre aynı şekilde öder. O, bu konuda kıymet esasını kabul etmiştir.

6. Ebu Yusuf'un Fiyat Oluşumuna Yaklaşımları

Ürün fiyatlarının belirlenmesi(*narh*)⁵⁵ veya serbest piyasa güçlerine göre oluşması konusunda üstün özelliklere sahip müçtehitlerce uzun tartışmalar yapılmış, bazen serbest piyasa fikri ağı basarken bazen de narh koyma fikri geçerli olmuştur. Serbest piyasa tezini savunanlar Hz. Peygamberden rivayet edilen "Narh koymayınız..."⁵⁶ Hadis'inin söylendiği zamanın sosyo-ekonomik yapısına kabaca bakıldığında şu özellikler sayılabilir: Söz konusu dönemde toplumsal organizasyon son derece basitti, site devleti denilen bir yapılanma vardı. Bu yapı geniş bir müdahale sistemine uygun olmaktan ziyade az-çok serbest bir iktisat politikası şartlarına uygundu. Bir kere, henüz kendi kendine yetme imkânlarından mahrum bulunan ve bu sebeple hariçten gıda vesair gerekli maddeler tedarikine fazlasıyla muhtaç olan şehir ekonomisi, ticarete mümkün olduğu kadar uygun bir alan hazırlamaya mecburdur. İlk İslami kaynaklarda ifade edildiğine göre, şehre hariçten zahire celbeden tüccara, bol ve bereketli rızık vaat etmeleri maddi şartların doğurduğu bir zaruretini ifadesiydi. Bu bakımdan narh karşılığının da uygulamada aynı ihtiyaca cevap veren bir prensip olduğu düşünülebilir. İlk dönemde devlet kurumunun ciddi bir müdahaleyi başaracak kadar gelişmemiş olduğuna da işaret edilmelidir (Ülgener,1984:124-125).

Ebu Yusuf, fiyatlar konusunda şu üstteki paragrafta geçen Hadis'i, Kitabü'l Haraç'ta nakletmektedir. Yapılan açıklamalarla fiyatlara müdahale edilmesine karşı çıktığı anlaşılıyor. Buna göre piyasa mekanizmasının bazı tabii kanunlara tabi olduğu, belli şartlar gerçekleştirilmeden fiyatlara müdahalenin zararlı olacağı belirtilmektedir. Hanefi ekolü müçtehitleri narhı içtihadî mesele olarak ele almışlardır. İnsanların ihtiyaçları olan maddelerin fiyatları sahipleri tarafından, insanların zararına (sun'î olarak) yükseltirse yasal olarak devletin fiyatları düzenleme yetkisi vardır. Adil olması gereken buna uyulmasıdır (Esen,1993:65). Normalde fiyatlara müdahale yoktur. Fiyatlar iki misli düzeyine kadar artış göstermeye başlıyorsa narh koyulabilir.⁵⁷ Müdahale istisnai bir durumdur. Özellikle iktisadi hayatta sürekli olarak işe zorluklarının ve onlarla ilgili fiyat artışlarının yapısal bir olay haline geldiği yıllarda bu istisnai durum her zaman geçerli bir hal almıştır. Özellikle E.Yusuf ve arkadaşı İmam

⁵⁵ Narh(=Tes'ir); Devlet başkanı ve diğer yetkilinin satıcıların mallarını belirli bir fiyattan satması için sınır koymasındır.

⁵⁶ "Narh koymayınız, zira narh koyan, kullarına darlık ve bolluk veren, onları rızıklandıran Allah'tır. Benim Allah'a bütün niyazım, sizlerden birinin benden kan ve mal hususunda bir isteği olmayarak, kendisine mülaki olmaktan ibarettir"(Sünen-i Tirmizi- İst: 1401, C: 3, Sh: 605-606, K. Büyü: 73, Had. No: 1314.)

⁵⁷ "Hâkim ve valiye tes'ir yoktur. Mal sahipleri taaddi edip iki kat bahasıyla taaddi-i fahiş ederse erbab-ı dirayet ve re'yi sâib sahibi zevat ile müşavere ile narh koyar."(Dürrü Muhtar(Tahavi tercümesi)C:8,22, Diğer kaynaklar; Hidaye, Bahru'raik, «taaddi fahiş»iki misli fiyat demektir.

Muhammed her şeyden önce devlet otoritesinin gerekliliğine önem veren realist görüş tarzının fıkıh doktrinleri üzerine ne yönden etkili olduğunu anlamak için «Rızık kendini ucuz eder» kanaatiyle burada her türlü keyfi müdahalenin kolay kolay etkisiz bırakamayacakları bir piyasa mekanizması fikrine temel taşı konulmuş oluyor. Bu ifadeler düşünürün müdahaleye cephe aldığı gösteren ifadelerdir.

Ebu Yusuf, Ebu Hanife'den farklı olarak satıcının satmaması halinde hâkim ve kadı tarafından emtiaya el konulması ve o surette satışa çıkarılmasının meşru olduğu görüşündedir (Bahru'r Raik, s:230). E.Yusuf'un bütün içtihatlarında temel çıkış noktası olan "ammeye zararın yasaklanması" prensibinin bu konuda da geçerli olduğu görülmektedir. Genelın zararı ile ferdi zarardan biri tercih edilmesi durumunda ferdi zarara katlanmak gerekeceği ve bu uğurda gerekirse ferdi menfaatin feda edilebileceği ileri sürülmektedir.

6.1.1. Fiyatların Oluşmasına Etki Eden Unsurlar

Bu konu çerçevesinde günümüz ifadeleriyle Kitabı'l Haraç'ta ve özellikle El Mabsut'ta serpiştirilen içtihatlarla dayanarak aşağıdaki açıklamalara toplu olarak yer verilebilir.

Serbest ekonomilerde fiyat artışları, hakiki(reel) ve suni(nominal) fiyat artışları olmak üzere iki başlıkla ele alınabilir. Hakiki fiyat artışları nedenleri;1- Para arzının artması,2- Üretimin azalması, 3- Kalkınma faaliyetlerinin artmasıdır. Suni fiyat artışlarının sebepleri;1- İhtikâr,2-Kaçakçılık,3-Hileli alış verişlerdir. İslam'ın getirdiği dağıtım düzeni düşük gelirli kitlelerin satın alma güçlerini artırarak, onları enflasyon altında ezdirmemektir. Sun'î enflasyon nedenleri zaten yasaklanmıştır.

Hz. Peygamber birçok şu hususlara vurgu yapmıştı: Alış-veriş hürriyeti, herkese eşit alışveriş fırsatı tanıma, satıcıların lehine kapitülasyona izin vermemiştir. İslam Peygamberi daha hicret yılında yaptığı ilk uygulamalardan birinin Pazar tesisi olması onun ticarete verdiği önemi vurgular. Gerek vahy eseri ve gerekse sünnet yoluyla aldığı tedbirlerle enflasyonun önüne dışarıdan zorlamaya lüzum kalmadan nasıl geçildiğini, zorunlu fiyat artışlarının yükünün de İslam'ın ortaya koyduğu milli gelir dağıtımını ile nasıl hafifletildiğini detaylara varmadan aşağı şekilde sıralamak mümkündür: 1- İslam ekonomisinde faiz haramdır. 2- Neceş⁵⁸ akti ifsat unsurlarındandır ve haramdır. 3- Yapılmakta olan bir muamelenin arasına girmek haramdır.4-Simsarlar ve komisyoncuların araya girip halkın muhtaç olduğu maddeleri azar azar piyasaya sürerek satmaları ve böylece fiyat yükseltmeleri haramdır. 5-Gerçekleşmesi şüpheli olan meçhul şartlara bağlı satımlar yasaktır. 6-Komisyoncu, tellal, propagandist ve sermayedarların topluma zarar veren ortaklıkları yasaktır. 7-Kesin olarak ihtikâr haramdır. Spekülasyon amacıyla bir malı stok etmek haramdır. 8-Fiyatları yüksek tutmak için girişilen imha hareketi de şiddetle yasaklanmıştır (İbn-i Abidin Haşiyesi, C:5-15).

Yukarıda sıralanan maddelerle bozulan piyasa şartlarında zulmün ortaya çıkmasını engellemek ve ihtikâra yol açılmasını önlemek amacıyla narh koyma yoluyla gelişen iktisadi şartlar altında müdahale zorunlu hale gelmiş olur. Bu konuda Ebu Yusuf şöyle

⁵⁸ Neceş: Başkasına zarar vermek amacıyla ve satın alma taraftarı olmaksızın müşterinin bir alın fiyatının artmasına vesile olması olayıdır. Bu hal özellikle ihalelerde olur. Muvazaalı anlaşmaları işaret eder.

diyor; “*Ammeye zarar verici her nevi satıştan sakınmak gerekir*” (Heyet, 1991:C13-214). Bunun tersi ihtikârdır. Buna göre her malı depolamak, piyasadan çekmek ve bu yolla mal darlığı yaratarak piyasayı bozacak davranışların tamamı ihtikâr kapsamına girer.

6.1.2. İhtikâr

Şehirde ihtiyaç ve üretim dengesizliğinin kıtlık dolayısıyla bazen boşalarak krizler meydana gelir. Krizin asıl nedenini ekonomideki düzensizlikten değil, özellikle insan unsurunun olduğu belirtilmelidir. Bu ise başta yiyecek maddesi olmak üzere, piyasaya hâkim güçlerin etkisinin doğal bir sonucu olan krizdir. Gerçekte, nüfus akını, para kıymetinin düşmesi, maliyetin ağırlığı gibi bir dizi pahalılık nedenlerinin harekete geçirdiği ve her hangi bir kıtlığı aniden ortaya çıkardığı darlık ve dengesizlik, yerini kıtlığa bırakır. İhtikâr, ekonomik şartlar bu ortamdayken, mal fiyatlarını daha da artırmak amacıyla stok yapmaktır (Ülgener,1984:99). Bahse sonuç olarak şunlar söylenebilir: İslam Ekonomisinde narh yoktur. Her türlü faktörün fiyatı piyasa güçlerince belirlenir. Monopolcü davranışlar reddedilmiştir. Malın fiyatı maliyetinin altında olamaz. Maliyet farklılıkları rekabet şartlarını etkilemektedir. Fiyat düzeyi için temiz dalgalanma söz konusu olabilir. Anti tekel, anti kartel, anti tröst yasaları çıkarmak devletin görevi arasındadır. Fiyat ve ücretlere müdahalesizlik asıl, müdahale istisnadır.

Her türlü mal günün şartlarına göre raiç fiyattan alınıp satılmalıdır. Raiç fiyat arz ve talep şartları altında gerçekleşir. Buna göre, piyasayı kızıştırmak, damping satışları yapmak v.s. nin yasaklamış ve bir kural olarak narhın pek tasvip görülmemesi hem müşteriler ve hem de tüccarlar grubunun korunmasını hedef alır. Fakat tekelci davranışlar sonucu herhangi bir malı yüksek fiyatlarla satmak suretiyle aşırı karlar sağlanır. Sonuçta köylüler, şehirli ve satıcılar karşısında zarar görecektir. Bu nedenle taban fiyatı ve kontroller olmayınca bir kısım üreticiyi korumak için narh konulması uygun görülmüştür. Fiyatlandırma ve narh konusunda, meşhur düşünürümüzün çok kullandığı üç yöntemi kullanıldığı görülmektedir: *1- Zarar mukabili zarar. 2-Maslahat. 3-Seddi'z Zerai*⁵⁹. Uygulamalar hep bu yöntemler ışığında yapılan içtihatlar sonucu ortaya çıkmıştır. E.Yusuf “...ucuzluk hiçbir zaman zahirenin ve malların çokluğundan doğmadığı gibi pahalılık da azlığından ileri gelmez» diyerek piyasa şartlarına işaret etmek istiyordu. (Ebu Yusuf,(a);179) Devamında “*bazen zahire bol olduğu halde pahalı olur.*” diyerek toplumun alım satım gücünün düştüğünü ve zararına satışların olabileceğine işaret ediyor. Şu halde piyasadaki mevcut durum böyle olunca arz ve talebe göre teşekkül eden fiyatlar narh gibi kabul edilmiştir. Bazı kaynaklara bakılırsa tarih içinde İslam devletlerinin piyasa fiyatlarını narh yoluyla denetim altında buldukları da anlaşılır.

⁵⁹ Harama, münkere aracı olan yolları kapamak vaciptir.

7. Sonuç

Ebu Yusuf'un İktisadi Düşüncesi başlığını taşıyan bu çalışmada İslam düşünce tarihinin önde gelen simalarından olan Ebu Yusuf'un iktisadi düşünceleri kısmen açıklandı. Ancak, tekrar belirtilmelidir ki araştırma son derece geniş alana yayılmış ve kapsamlı bir bilim dalı olan fıkıh bilimi ile ilgili kitaplarda, çeşitli bahisler altında incelenen konulara serpiştirilmiş görüşlerine ve Kitabü'l Haraç'taki düşüncelerine dayanılarak varılan sonuçlar niteliğindedir. Ebu Yusuf'a ait metodolojik, özellikle de iktisadi görüşler, yalnızca kitabü'l buyu'da değil, diğer bahislere de yayılmıştır. Metodolojisi bütünüyle ele alınırsa bahisler değişikçe diğer konularda da bir tenâkuza düşmediği görülmektedir.

Ebu Yusuf bir iktisatçı, yazdığı eser de ve özellikle Kitabü'l Haraç'ta sadece bir iktisat kitabı değildir. Fakat Ebu Yusuf bir İslam müctehidi ve içtihatçı üçüncü halkayı oluşturanların başında olması, onun çağının dini bakımdan önemli olan her problemle ve bu arada iktisadi sahaya da ilgilenmeye sevk etmiştir.

Ebu Yusuf'un içtihatçı mensup olduğu Irak ekolü toplumlar üzerinde derin izler bırakacak güçlü bir düşünce ekolü olarak kabul edilmektedir. Kitap ve Sünnet'in yanında, büyük ölçüde akli delillerden de faydalanarak o dönem İslam toplumunun meselelerine çözüm yolları bulan bu ekol, zamanla Hanefi Mezhebi'nin ortaya çıkmasına ve oluşmasına neden olmuştur. Hanefi Mezhebi yedinci yüzyılın şartlarına göre, ortaya çıkmaya başladığı toplumların çoğunlukla akla dayalı ölçüler içerisinde cevap verdiği için daha çok taraftar kazanmıştır.

Hanefi Müctehidi Kadı-ül Kudat Ebu Yusuf, olaylara sadece normatif açıdan bakmakla kalmayıp, onunla birlikte objektif tahlil metodunu kullanmış olması, kendisini çalışma açısından verimli hale getirmiş olmasının yanı sıra diğer müctehitlere de kaynak referans olma sonucuna götürür. E.Yusuf, « kıyas» alanında çok yönlü içtihat metodlarını uygulayarak toplumsal problemlerin çözümünde farklılık gösteriyor. Gerçekleştirilen bu çalışmada Ebu Yusuf teoride ve pratikte ender veya imkânsız görünen birçok probleme yer vermesine karşılık, özellikle toplum yapısına, zaman ve mekân şartlarına sıkı sıkıya olarak hükümler ileri sürmüş, belirli bir yapıya bağlı olarak verilmiş bazı hükümleri zamanla değiştirmiştir. Hanefi uygulamasında ve Ebu Yusuf örneğinde görüldüğü üzere, İslam Fıkhı toplum yapısına son derece bağlı içtihatlarla doludur. Zaman ve mekâna, iklim şartlarına, örf ve adetlere, teamüllere, teknik ve iktisadi şartlara bağlı olarak Ebu Yusuf ve izleyicileri mezhebe has metotlarla içtihatlarında bulunarak İslam'ı toplumdaki ayırmamışlar aksine toplumla iç içe yaşatmışlardır.

Ebu Yusuf'ta iktisat ana ilgi kaynağı olmayıp din ve ahlak arasındaki karşılıklı ilişkiyi ön planda tutmuştur. İktisadi anlayışı daima ikinci planda tuttuğu anlaşılmaktadır. Dini ve ahlaki hayatın gerçekleşmesi ve sürdürülebilmesi, toplumun katmanlarının barış ve adalet anlayışı içinde olabilmesi için şart olarak gördüğü iktisadi faaliyeti, sosyal görevler arasında saymıştır. Bu faaliyetler için hukuki ve ahlaki çerçeveler ileri sürmüştür ve siyasi otoritenin bunda etkili olduğunu, despotik bir anlayışın değil, bugün de geçerli olan adalet, şefkat, hikmet ve marifetin hakim olduğu bir yönetimin sağlanması görüşünü işlemiştir. E.Yusuf'a göre ticaretin kâr güdüsüne bağlı olduğunu, piyasanın rekabet ortamı içerisinde gerçekleşmesi gerektiğini, fiyat oluşumunun arz ve talebe

bağlı olduğunu, ticaretin gelişmesinin toplumun yararına olacağını, mülkiyetin korunduğu, devletin alt yapı yatırımlarına önem vermesi gerektiğini, devlet işleri kötüye gideceği anda gerekli olduğunu, devletin adalet, savunma, vergi toplama ve yerli yerinde harcama yapması gerektiğini, sosyal adalet prensiplerine uygun olmakla, kişi hak ve özgürlüklerinde adil olunması gerektiğine dair görüşlerine uyulması gereken bir düstur halinde sunmuş olduğu görülmektedir.

İktisadi faaliyetlerin özünü teşkil eden para – kredi konusunu da işlediğini, asalak ve iktisat dışı grupların ortaya çıkışını ve faiz ilgili tahlil ve münakaşalarını da ele alıp, oldukça erken dönemde olduğu halde modern çağlarda batı iktisadının ele alıp incelediği pek çok teorik tartışmaları keşfederek çağdaşlarıyla tartışıp içtihatlarında bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Adivar, A., Arat, R., Ateş, A., Kafesoğlu, İ., & Yazıcı, T. (1964). İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Akgündüz A. (1990). Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri. İstanbul
- Akgündüz, A. (1996). İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi. İstanbul
- Aydın, M. (1991). İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Baechler, J. (1986). Kapitalizmin Kökenleri. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Savaş Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. (1971). İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu. İstanbul: Bilmen Yayınları.
- Cevziyye, İbn-i Kayyim. (1971). Et Turuk'ul Hukmiyye Fi's Siyasetiş-Şeriyye. Medine.
- Cahız, Ebû Osman Amr b. Bahr el- Basrî. (1935). Kitabu't-tabassur bi't-ticâra. Mısır: Matbaatü'r-rahmâniyye.
- Damad, Abdurrahman bin Şeyh Muhammed bin Süleyman. (1912). Mecma ul Enhur Mülteka'l Ebhur. Beyrut.
- De Lacy O'leary. (Tarihsiz). İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri. (Çev. H. Yurdaydın, Y. Kutluay). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Duri, A. (1991). İslam İktisadına Giriş, (Çev. Sabri Orman). İstanbul: Endülüs Yayınları.
- E.Yusuf. (1969). Kitabül Haraç. Kahire: Selefiye baskısı.
- E.Yusuf, (1973). Kitabül Harac. (Çev. A. Özek). İstanbul: Hisar Yayınları
- Esen, Â.(1993). Sosyal Siyaset Açısından İslam'da Ücret Kavramı. Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ebû Ubeyd. (1981). Kitabü'l Emval. (Çev. C. Saylık). İstanbul: Düşünce Yayınları.
- Gibb, A.R.H. (1991). İslam Medeniyeti Üzerinde Araştırmalar. (Çev. K. Durak vd). İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Gökdemir, A. (1985). Türk Ansiklopedisi. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Haydar, Ali (H:1330). Dürerü'l Hükâm. İstanbul.
- Heyet. (1991). el-Fetava el-Hindiyye fi Mezhebi'l-İmami'l-A'zam Ebi Hanife ve bi Hamişihî Fetavayı Kadıhan ve'l-Fetava el-Bezzaziyye. Beyrut: Daru' Sadr.
- Holt, P.M, Lampton A.K.S., ve Lewis, B. (1989). İslam Tarihi ve Medeniyeti. İstanbul: Hikmet Yayınları.
- İmam-ı Merginani. (1965). El Hidaye şerhû Bidayetü'l Mübtedi. Kahire.
- İbn-i Mace. (Tarihsiz). el Ahkâm.

- Karagülle, S. (1993). Alternatif Faizsiz Bankacılık. İstanbul: İz Yay.
- Karaman, H. (1982). Mukayeseli İslam Hukuku. İstanbul: İz Yay.
- Mevdudi, Ebu'l A'la. (1985). Faiz. (Çev. B. Eryarsoy). İstanbul: Bir Yay.
- Hüsrev, Molla. (Tarihsiz). Dürerü'l Ğurer.
- Nakvi, H. (1985). Ekonomi ve Ahlak. (Çev. İ. Kutluer). İstanbul: İnsan Yayınları
- Serjeant, R.B. (1992). İslam Şehri. İstanbul: Ağaç Yay.
- Sadr, Muhammed Bâkır. (1980). İslam Ekonomi Doktrini. (Çev. M. Keskin v.d). İstanbul: Hicret Yay.
- Serahsi. (1993). El Mabsut, Beyrut: Daru'l Marifet,
- Sıddıki, M. (1980). İslam İktisadını Araştırma Mecmuası 2. Sayı.
- Sıddıki, S.A. (1992). İslam Devletinde Mali Yapı. (Çev. R. Özdenören). İstanbul.
- Tabakoğlu, A. (1987). İslam ve Ekonomik Hayat. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Ülgener, F.S. (1984). Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti. Ankara: Mayaş Yay.
- Yiğitbaşı, Ş. (1989). Mikro İktisat. Konya.
- Zaim, S. (1992). İslam-İnsan-Ekonomi. İstanbul: Yeni Asya Yay.
- Zehra, Ebu Muhammed. (1981). İslam'da Sosyal Dayanışma. (Çev: E.R. Fığlalı, O. Keskiöğlü). İstanbul: Yağmur Yay.
- Zinceveyh İbn-i Humejd. (1986). Kitab-ül Emval. Riyad.